

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

0 3cm.

תצלום 82 להבות-חביבה, נרות-חרס

תצלום 83 שעון השמש מדיר־סמֶען

צלום 84 מאגר המים הגדול בג'ית

צלום 85 הבריכה הגדולה בג'ית

הקודמת, הצמודה גם היא לדופן הדרומי, מובילה מהפתח אל רצפת הבריכה. במערכת זו 22 מדרגות שרוחבן מטר אחד, גובהן 19 ס"מ וגם הן מוגנות במעקה. ברצפת הבריכה, צמוד לדופן הצפוני בור בקוטר של 3.85 מ' ובעומק 4.05 מ'. בבור זה, המהווה את החלק השלישי של הבריכה, נמצאים המים. בצידו המזרחי מתחילה מערכת מדרגות לולייניות המוליכות למטה, כשהן צמודות לדופן מדרום-מערב ומצפון. רוחב המדרגות 65 ס"מ והן מוגנות במעקה. נספרו 18 מדרגות – חלקן מוסתרות על-ידי המים.

המנהרות

בתחילת מערכת המדרגות השניה, בגובה משטח הבטון, בדופן הדרום-מערבית, נמצא פתח של מנהרה. מוצאה כ-15 מ' מהבריכה בכיוון דרום-מערב, במורד הגיא. רוחב המנהרה 60 ס"מ, גובהה 65 ס"מ. בפתחה סף מוגבה ב-5 ס"מ. במרחק 70 ס"מ מפתח המנהרה, בעומקה, נפתחות שתי מנהרות קטנות, בשני הצדדים. רוחבן 10 ס"מ, גובהן 20 ס"מ. שלוש המנהרות בנויות מאבנים מסותתות. המנהרה המערבית הקטנה, מתחילה במדרגה התחתונה של מערכת המדרגות העליונה, במיפלס תיקרת הבטון. נראה שתפקידה לנקז מי-גשמים מתיקרת הבטון העליונה. לא הצלחנו למצוא את מוצא המנהרה הקטנה השניה. ניתן להניח, כי תפקיד המנהרות לנקז עודפי מים ומי-גשמים המוזרמים לגיא. למנהרה נוספת הנמצאת בתחתית הבריכה, בנויה אבן – תפקיד שונה לחלוטין. פתחה בדופן המזרחית של הבור התחתון. גובה הפתח כמטר וחצי.

מקור המים

לאור העובדה כי מי-הגשמים אינם מתנקזים ונאספים בבריכה, "ואין הבור מתמלא מחוליתו", ניתן להבין כי מקור המים במי-תהום. גם שם הבריכה בפי אנשי הכפר – "אל-עין" – מעיד על כך.

הכפר ג'ית יושב על סלע קירטוני מעורב בחוואר מתצורת ע'רב ותקיה מתקופת הפליאוקן¹⁰. בריכת המים נמצאת בסלע מתצורת מישאש מתקופת סנון הבנויה קירטון מעורב בצור. יתכן שבחלקה התחתון מגיעה הבריכה לתצורת מנוחה הבנויה גם היא קירטון וחואר. סלעים אלה מהווים "אקוויקלוד", כלומר סלע אטום יחסית למים, והם אינם יכולים להיות מקור למי-תהום. גם העובדה שקירות הבריכה מכוסים בבטון מוכיחה, כי אין המים נקווים לבריכה מהסלעים בהם היא חצובה. השאלה היא: מהיכן וכיצד מגיעים המים אל הבריכה?

אנשי הכפר יודעים לספר, כי המים מגיעים במנהרה התחתונה הפונה מזרחה. האגדה מוסיפה נופך ומספרת, כי תחילת המנהרה ליד כפר "תל", ושם מקור המים. הכפר תל נמצא כ-5 ק"מ דרומית-מזרחית לג'ית, בגובה של 600 מ' מעל-פני-הים. מקור האגדה כנראה בעובדה, שבסביבות הכפר ג'ית אין מעיינות כלל. לעומת זאת, ליד הכפר תל יש מעיינות אחדים. השאיפה להסביר את מקור המים ומציאות מנהרה הפונה מזרחה הולידה, כנראה, את האגדה. קשה להאמין, כי המנהרה ארוכה עד כדי

כך. אבל ניתן אולי ללמוד מהאגדה, כי היא ארוכה והיא שמביאה את המים אל הבריכה.

ההסבר טמון במבנה הגיאולוגי של האיזור. מזרחית לכפר ג'ית מתרוממת שלוחה לגובה 570 מ' מעל־פני־הים. בשלוחה זו, כ־300 מ' מזרחה לבריכה, עובר קו העתק מקומי. צידו המזרחי־דרומי מורם בכמה עשרות מטרים לעומת צידו הצפון־מערבי. כתוצאה מההעתק נמצאת תצורת בעינה מתקופת טורון מול תצורת מנוחה. תצורת בעינה בנויה מסלעי דולומיט וגיר גבישי, סלעים היכולים להיות אקוויפר (סלע המכיל מי תהום) מצוין¹¹.

אם מנהרת המקור באמת ארוכה ומגיעה אל מעבר לקו ההעתק מזרחה, הרי היא חודרת אל תוך תצורת בעינה, ולפנינו ההסבר למקור המים.

אפשרות אחרת, מתקבלת יותר על הדעת, שהמנהרה קשורה לסדק משני המגיע לקו ההעתק ואל תצורת בעינה, ומהווה מוביל למי־תהום. מדובר באקוויפר מקומי המושפע מדי חורף ממי־הגשמים. כמות המים בבריכה אינה גדולה. נפח הבור התחתון 47.209 מ"מ"ע. בתחילת הקיץ (16.6.77) הגיעו המים עד 0.25 מ' מתחת לשפת הבור. בסתיו אותה שנה (4.11.77), לפני תחילת הגשמים, הגיעו המים עד 2.70 מ' מתחת לשפת הבור. לפנינו ירידה של 2.45 מ' במיפס המים. עומק המים בסתיו היה כמטר וחצי.

השוואת כמות המים הנשאבת לנפח הבור ולכמויות המים בקיץ ובסתיו מראה בבירור, כי מקור המים במי־תהום ובאקוויפר מקומי. חישוב זהיר ביותר מראה, כי במשך 5 חודשי הקיץ נשאבים כ־150 מ"מ"ע מים.¹² כמות זו גדולה פי שלושה מכמות המים בבריכה בתחילת הקיץ. המילוי החוזר חייב אם כן לבוא ממי־תהום. הירידה במיפס, למרות כמות המים הקטנה הנשאבת, מורה בבירור על אקוויפר מקומי.

זמן חפירת הבריכה

אין מידע על זמן חפירת הבריכה. לשאלה מתי נחפרה הבריכה, עונים תושבי הכפר "מנזמן קדום" או "מזמן הרומאים". אי אפשר לדעת אם כוונתם לרומאים ממש, לצלבנים, או כהגדרה כללית לתקופה קדומה לפני בוא המוסלמים לארץ. בכפר ג'ית לא נעשו עדיין בדיקות יסודיות, והסביבה לא נסקרה בסקרים האחרונים. למרות חוסר המידע ניתן להעריך, שכבר בתקופה הביזאנטית היה במקום יישוב, אם לא לפני כן. מיבצע כחפירת הבריכה והמנהרה מצריך ידע, תכנון ובמיוחד יכולת ארגון וביצוע. פעולה בקנה־מידה כזה אינה מתאימה לתקופות שלאחר כיבוש הארץ על ידי הערבים.

התקופות, שאפשר להניח כי נעשה בהן מיבצע כזה, הן תקופת המלוכה והתקופות הרומית והביזאנטית. הבריכה מזכירה בצורתה ובגודלה בריכה אחרת, שנתגלתה בחפירות ארכיאולוגיות בארץ, והיא הבריכה הגדולה אשר בגבעון. השוואה בין שתי הבריכות בצורה כללית ולא בפרטים:

הבריכה בגבעון ¹³	הבריכה בג'ית
צורה עגולה	צורה עגולה
מנהרת מקור	מנהרת מקור
קוטר 11.50 מ'	קוטר 9.80 מ' רק בשפה העליונה
עומק עד הרצפה – 10.80 מ'	עומק עד הרצפה – 9.68 מ'
עומק מירבי – 13.60 מ'	עומק מירבי – 13.73 מ'

הבריכה בגבעון מתוארכת לתקופת המלוכה, לפני המאה השישית לפנה"ס. הדמיון בין שתי הבריכות רומז, אולי, על תקופת חפירת הבריכה בג'ית. דברים ברורים יותר ניתן יהיה לקבוע רק לאחר בדיקה יסודית מעבר לקירות הבטון, וכן בדיקת קרקעית הבריכה ומנהרת המקור. גם סקר יסודי בכפר ג'ית יכול לתרום לעניין זה.

הגישה אל הבריכה והמים

הדרך הנוחה אל הבריכה היא שביל להולכי רגל היוצא מכביש קלקיליה-שכם, כ-50 מ' דרומית לצומת ג'ית-כפר קדום. השביל הפונה דרומה-מזרחה נמשך כ-400 מ' עד לבריכה. אפשרות שניה – להיכנס אל הכפר, לעבור ליד מאגר מיי-הגשמים, להמשיך ולעלות בכביש עד סופו. כאן מתחיל שביל היורד בכיוון דרום-מערב וכעבור כ-300 מ' מגיע אל הבריכה.

הנכנס אל הבריכה ויורד אל תחתיתה צריך להתנהג בזהירות ובכבוד. אגדה מקומית מספרת על שד השוכן בעומק המים. כל הנכנס למים או לבריכה בלילה נתפס על ידי השד וטובע. הכפריים יודעים לספר על צעירה שנתפסה על-ידי השד, לפני כעשרים שנה, וטבעה.

למרות האגדה המפחידה ואפשרות שאיבת המים דרך הפתח בתיקרת הבטון, נוהגות נשות הכפר ובנותיו לרדת במדרגות עד לשפת המים ממש, למלא כליהן מים ולשאתם על ראשיהן הביתה. אגדת השד היא כנראה דרך מקורית ומעניינת, למנוע רחיצה במקור מי השתיה העיקרי של הכפר וכך לשמור על נקיון המים.

מתקבל הרושם, שמפעלים גדולים לאספקת מים היו נפוצים יותר מאשר מקובל לחשוב, ולא רק בערים הגדולות אלא גם ביישובים בינוניים וקטנים. לאור הממצא ניתן להעריך, כי קיימים באיזור שומרון, ואולי גם באזורים אחרים, מפעלים דומים רבים שעדיין לא נבדקו.

הערות

1. ז' ייבין, 'יבלעם', בתוך: ארץ שומרון, עורך יוסף אבירם. החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשל"ד, עמ' 150; ג' שומכר 'מעבר המים הגדול של "חורבת בלעמה"' בתוך: שומרון – לקט מאמרים, בעריכת ש' דר, י' רות, המדור לידה"א בתנועה הקיבוצית תשל"ח, עמ' 111–114.
2. י' ברסלבי, לחקר ארצנו עבר ושרידים, הקיבוץ המאוחד, תשי"ד, עמ' 286–292.
3. שם, שם.
4. G. Ernest Wright, שכם – "מלכתה הבלתי מוכתרת" של ארץ-ישראל, בתוך: שומרון – לקט מאמרים, בעריכת ש' דר, י' רות, המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, תשל"א, עמ' 7.
5. א' הפרחי, כפתור ופרח, הוצאת א"מ לונץ ירושלים תרנ"ז, עמ' רצ"ח, מהדורה מצולמת, 1977.
6. Palestine Exploration Fund, The Survey of Western Palestine, London, 1882. II p. 163.
7. ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, תרגם ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"ו.
8. The first Apology of Justin Martyr, in the Ante Nicene Fathers, Vol. I., p. 367.
9. א' מילס, מפקד האוכלוסין בפלשתינה (א"י) לשנת 1931, ירושלים 1932.
10. ד' גלעד, מ' בן צבי, א' רוזנטל, הידרוגיאולוגיה של אגן שומרון, תה"ל, תל-אביב.
11. שם (הערה 10), וכן: ג' שלוב, אפשרויות קדיחה להפקת מים באיזור כפר קדום כביש קלקיליה-שכם, תה"ל, תל-אביב מרץ 1974.
12. החישוב נעשה בצורה הבאה: 7 נפשות בממוצע למשפחה. 10 ליטר ליום למשפחה במשך חמישה חודשים. 100 משפחות כפול 10 ליטר כפול 150 יום, התוצאה היא 150 ממ"ע.
13. ג' ב' פריצ'רד, 'מפעל המים בגבעון', בתוך: ארץ בנימין – לקט מאמרים ומקורות בעריכת ש' דר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 311–313.

תולדות יהודי שכם בימי הביניים ובעת החדשה

ארץ-ישראל נצטיירה בעיני יהודים בכל הדורות כיחידה אחת. אך המציאות היתה שונה. כמעט רק בתקופות שבהן היתה הארץ תחת שלטון יהודי – בימי בית ראשון, ימי החשמונאים, ובימינו אנו¹ – היוותה ארץ-ישראל חטיבה אחת. ברוב התקופות האחרות היא נמחקה כאילו מן המפה, ואינה מהווה אפילו יחידה מינהלית אחת. בתקופות הממלוכית והעותמאנית היתה ארץ-ישראל מחולקת למחוזות רבים, ובאחדים מהם התגבשה "זהות מחוזית" – בניגוד לזהות הכלל-ארץ-ישראלית, האופיינית לתקופות השלטון היהודיות. בעיקר פיתחו מחוזות שומרון, חברון ועזה זהות עצמאית ונפרדת, כשענייני המחוז היו מנוהלים בדרך כלל, על-ידי אצולה מקומית, אשר נאבקה עפ"י רוב על מעמד עצמאי נגד הממשל המרכזי. בתקופות בהן מימשל זה היה חזק – במאה ה"ט, למשל, ושוב במחצית השנייה של המאה ה"ט – רוסנו שאיפות אלה. אך במאות ה"ז וה"ח, ובראשית המאה ה"ט, מתקבל לעיתים הרושם, כאילו התקיימו מדינות כמעט עצמאיות בעזה, בהר חברון ובמחוז שומרון. רק צירוף תולדותיהם של מחוזות אלה מאפשר לרקום היסטוריה שלמה של ארץ-ישראל בכללותה. כל נסיון להצטמצם בתיאור המשותף והמאחד את ארץ-ישראל בתקופות אלו עלול לסלף את התמונה. לכן יש להתייחס, לדעתנו, אל התקופה העותמאנית בתולדות ארץ-ישראל לא כאל יחידה אחת בעלת התפתחות דומה בכל חלקיה, כפי שנעשה הדבר לרוב עד כה, אלא כמכלול של היסטוריות מחוזיות, שונות זו מזו.

בעבודה זאת מדובר במחוז שומרון, כרקע לתיאור תולדותיה של הקהילה היהודית שישבה בשכם, בירת-המחוז. מבחינה זו לא נבדלה שכם מיתר ערי הבירה של המחוזות הארץ-ישראליים, כי בכל אחת מהן – בעזה, בחברון, בשכם, בירושלים, בצפת ולעיתים אף בעכו ובטבריה – אנו מוצאים בתקופה העותמאנית קהילה יהודית. בצפת ובירושלים, למשל, היתה להן חשיבות רבה; ואילו בערים כמו שכם, חברון ועזה היתה חשיבותן מועטת מנקודת ראות העיר והמחוז. אך מההיבט של תולדות היהודים במולדתם חשובות קהילות ישראל אלה ביותר. כבר בעבר נעשו נסיונות לסכם את תולדות יהודי שכם². אולם בחיבור זה לא נצטמצם בתיאור הקהילה היהודית בלבד, אלא נעסוק גם ביחסיה המיוחדים עם שכניה השומרונים והמוסלמים, ונתאר אותה על רקע תולדותיו של מחוז שומרון כולו. לרשותנו עומדים כיום מקורות חדשים עותמאניים אך בעיקר נוצריים, שלא נוצלו בעבר. הכוונה לגשת בביקורתיות יתירה לכתוב במקורותינו, כדי לא ללכת שולל אחרי מוסכמות, אשר לא עמדו במבחן הזמן. הכוונה במיוחד לתקופה המוקדמת, לפני המאה ה"ז.

האם היה קיים יישוב יהודי בשכם לפני המאה ה־12?

מקובל לדבר על יישוב יהודי (אמנם קטן), שהתקיים בשכם מאז ימי מסעי הצלב ועד לראשית המאה הנוכחית. ארבעה היסטוריונים תמכו בדעה זו, והם: יצחק בן צבי, אברהם יערי, ב"צ דינור ומ' איש שלום³. הרחיק לכת יצחק בן צבי, אשר הניח שיישוב יהודי התקיים בשכם עוד לפני מסעי הצלב: "יש לשער שיישוב היהודים בשכם התחדש אחרי הכרזתו הידועה של צלאח א־דין וכי הוא המשיך להתקיים (או נתחדש בשנית בסוף המאה ה־12), והיה קיים מאז"⁴. אברהם יערי מודה, כי "על ישוב יהודי בשכם במשך כל תקופת השלטון הערבי בארץ, היינו מכיבוש הארץ על ידי הערבים בשנת 636 עד כיבושה בידי הצלבנים בשנת 1099, לא הגיעה לידנו ידיעה כלשהי", אך הוא מאמין בקיומו של יישוב יהודי בשכם לפחות החל מסוף המאה ה־12⁵.

מהם המקורות בנושא זה? אמנם בנימין מטודלה אינו משאיר (בשנת 1174 בערך) שום מקום לספק: "ומשם שני פרסאות לנפליש, היא שכם בהר אפרים, ואין שם יהודים"⁶. אך קיימים שני רמזים לקיומו של יישוב יהודי, ושניהם מן המאה ה־12: בשנת 1209 מוסר הנוסע היהודי שמואל בן ר' שמשון⁷ "[משם הלכנו לשכם וראינו] קברו של יוסף הצדיק ולנינו שם ועשינו שם שבת בשמחה". אמנם, יהודים תושבי המקום אינם נזכרים אפילו במלה אחת, אלא שאחדים מבין ההיסטוריונים ראו בפיסקה זו רמז לקיומם בשכם⁸. ברם, ניתן להניח שאילו פגש ר' שמואל בן שמשון ביהודים בשכם היה עומד על כך. והראיה, שבאיזור צפת לא זו בלבד שהוא מזכיר את המקומות בהם מצא יישוב יהודי, אלא אף נותן את מספרם המשוער ("וחזרנו לצפת ועשינו שם שבת. ובכל אילו המקומות יש קהילות של יותר מח' מנינים"⁹).

הרמז השני הוא משנת 1258–1260. הרמב"ן מודיע באגרתו על הכשרתו של בית הכנסת בירושלים "והתנדבנו לתיקון הבית וכבר התחילו ושלחו לעיר שכם להביא משם ספרי תורה אשר היו מירושלים והבריחום שם בבוא התתרים"¹⁰. יערי וחוקרים אחרים רואים בכך "ידיעה ברורה ליישוב יהודי בשכם במחצית השניה של המאה השלוש־עשרה"¹¹. אך קמו גם מערערים על עניין קיומו של יישוב יהודי בשכם בתקופה זו, וכדאי להזכיר במיוחד את ב"ז קדר¹², המסביר את הרקע האפשרי לפרשה כולה: "כשהסולטאן אלמלך א־נאצר יוסוף, השליט האיובי האחרון של דמשק, נמלט מפני התתרים דרומה, הוא התעכב ימים אחדים בשכם, והשאיר בה חיל מצב לפני שהמשיך בדרכו לעזה. כך מוסר אבו אלפדא. מסתבר, אפוא, ששכם אמורה היתה לשמש כמרכז המבוצר היחיד של האיובים על גב־ההר הזה. לא יפלא, אם כן, שיהודי ירושלים, אשר התכוננו להימלט מעירם הבלתי מבוצרת הבריחו את ספרי התורה לשכם דווקא". על רקע זה ניתן להבין את הקטע באגרת הרמב"ן כפשוטו, שספרי התורה בלבד הוברחו לשכם, וייתכן שהופקדו שם אצל מכרים או ידידים. קיימת אמנם האפשרות, שיהודים ברחו באופן זמני לשכם, אך מכאן ועד ליישוב קבע יהודי בשכם הדרך עדיין ארוכה.

אחדים מן ההיסטוריונים, אותם הזכרנו בראשית פרק זה, נקטו בעיקרון: "לא

ראינו אינו ראייה¹³; כלומר, אפילו אין עדויות אודות היהודים בשכם, אין זאת אומרת שלא היו כאלה. לדעתנו, עיקרון זה מסוכן, ונבחן אותו כאן בהרחבה. אם יש, למשל, ידיעה מפורשת משנת 1230 על קיום יהודים במקום פלוני, והידיעה הבאה – שוב, מפורשת – היא משנת 1310, ואין יודעים על מאורע כדוגמת כיבוש, מגיפה, רעידת אדמה וכו' בשנים שביניהן, הרי נכון להפעיל עיקרון זה. אם נוספות ידיעות מעורפלות, כגון הרמזים שבאיגרות ר' שמואל בר שמשון והרמב"ן, הרי הן מחזקות את דבר קיומו של יישוב יהודי במקום המשוער עליו דיברנו. אך כשבידינו – במקרה הקונקרטי של שכם – רמזים בלבד, ואין שום ידיעה מפורשת על קיום יהודים בעיר זו, לא לפני כן ולא לאחר מכן (כפי שנראה להלן, עד לשנת 1522!), הרי הפעלת עיקרון זה היא, לדעתנו, מאוד בלתי סבירה: הרי ניתן לאכלס מחצית מארץ-ישראל ביהודים פיקטיביים על בסיס העובדה שאין ידיעות מפורשות כי אין בה יהודים! לכן, במצב כמו זה שהיה קיים בשכם לפני המאה ה'ט"ז, העיקרון שננקט פסול, לדעתנו, לחלוטין, והחלתו עלולה להביא לעיוותים חמורים.

עם זאת, כדאי להעמיד עיקרון זה במבחן נוסף: מה הם המקורות העומדים לרשותנו לגבי שכם בתקופה הארוכה, שקדמה לשלטון העותמאני? האם ניתן לצפות ממקורות אלה שיוודיעו לנו על קיומו של יישוב יהודי – אם אמנם היה כזה? נתמזל מזלנו ושכם שימשה בכל התקופה הזו מרכז חשוב לעדה השומרונית. כדאי לבדוק מקורות המספרים על השומרונים, כדי ללמוד על סבירות ההנחה, שאילו התקיים יישוב יהודי בשכם היינו שומעים מאותם מקורות גם עליו.

השומרונים בשכם נזכרים קודם כל בחיבוריהם של הגיאוגרפים וההיסטוריונים המוסלמים כדלקמן (אנחנו מזכירים את שנת הכתיבה ולא את שנת האירוע): 1. יעקובי (בשנת 891 לספה"נ)¹⁴. 2. אבו אל פאתח (במאה העשירית)¹⁵. 3. מסעודי (בשנת 943)¹⁶. 4. אסתכרי (בשנת 951)¹⁷. 5. אבן האוקל (בשנת 978)¹⁸. 6. מוקדאסי (בשנת 985)¹⁹. 7. אל בירוני (במחצית השנייה של המאה הי"א)²⁰.

בתקופת מסעי הצלב הם נזכרים בכתובות שומרוניות, ואצל ההיסטוריונים הנוצרים והמוסלמים כדלקמן (כאן צוינה לעיתים שנת האירוע): 8. וילהלם מצור (על אודות שנת 1099)²¹. 9. הכרוניקה השומרונית (על אודות שנת 1137)²². 10. אדריסי (בשנת 1154)²³. 11. עלי מהראט (בשנת 1173)²⁴. 12. יקוט (בשנת 1225)²⁵. 13. ארנול (בשנת 1229 בערך)²⁶. 14. הכרוניקה השומרונית (על אודות שנת 1253)²⁷. 15. דימשקי (בראשית המאה הי"ד)²⁸. 16. אבו אלפידה (בשנת 1321)²⁹.

מחברים אחדים מביאים גם פרטים על מספריהם של השומרונים. בנימין מטודלה, למשל, מוסר (בשנת 1174 בערך) כי מספרם בשכם היה כ-1,000³⁰. כן הוא מזכיר 300 שומרונים באשקלון, 200 בקיסריה ו-400 בדמשק. דימשקי הנ"ל מוסר על 1,000 שומרונים בארץ-ישראל "מחוץ לשכם". האציל הצרפתי ד'אנגליר³¹ מוסר בזמן ביקורו בעזה, בשנת 1395, כי סך כל השומרונים הוא כ-1,000. להלן אחדים מן המקורות הנוצריים הנוספים, המזכירים את השומרונים בשכם (בציון שנת הביקור שלהם בשכם או בארץ-ישראל): וילהלם פון בולדנסלה (בשנת 1332/3)³², ניקולו

פוגיבונסי (בשנת 1347)³³, גיברט דה לאנוי (בשנת 1421)³⁴, פרנצ'סקו סוריאנו (בשנים 1480–1485 בערך)³⁵, מרטין קבטניק (בשנת 1493)³⁵.

נחזור עתה לשאלה, האם יש סיכוי סביר, כי אילו היה קיים יישוב יהודי בשכם היינו שומעים אודותיו מן המקורות הללו. לדעתנו, התשובה היא חיובית. אמנם השומרונים היו חומר "פיקנטי" יותר מן היהודים, ולכן יש להניח שמקורות אחדים היו עשויים להתייחס אליהם בלבד, אך מספרם של המקורות הוא כה רב והם כה מגוונים, שלדעתנו סביר להניח כי אילו התקיים יישוב יהודי במשך זמן לא קצר מדי (כלומר, לא רק יישוב ארעי כתוצאה מבריחה זמנית מירושלים, למשל), היינו שומעים אודותיו ממקור זה או אחר.

נחזור עתה לעניין מציאותם של יהודים בשכם. שני מקורות נוספים הוזכרו בעבר בהקשר זה. האחד הוא יצחק חילו, האומר כביכול "יהודים אמיתיים נמצאים בשכם רק מתי מעט", ולאחרונה הסתמך על קטע זה א' נרקיס, במאמרו משנת 1953³⁷. יצחק חילו זה הוזכר על ידי חוקר יהודי צרפתי, אליהו כרמולי, במאה הי"ט. אך חוקרים נוצרים עמדו מוקדם על כך, כי זהו זיוף מוחלט (כנראה של כרמולי עצמו); גם חוקרים יהודים קיבלו דעה זו מאוחר יותר. רק יצחק בן צבי ניסה ללמד עליו זכות³⁹. יערי במאמרו על שכם⁴⁰, כבר עומד על כך שנרקיס נתפס לטעות בנושא זה, וגם את פקפוקיו של בן-צבי אין לקבל: אם מהימנותו של מקור אינה עומדת במבחן הביקורת אסור להשתמש בו, גם אם מסקנותיו נוחות להיסטוריון.

נוסע נוסף, ש"גויס" לחיזוק הטענות על קיום יישוב יהודי בשכם, הוא האנגלי המפורסם, סיר ג'ון מאנדוויל. איש שלום אומר עליו: "סיר ג'ון מאנדוויל, נוסע אנגלי שביקר בארץ (כנראה בשנת 1336) כותב בספרו, כי 'בארץ זו חיים הרבה מהיהודים, והם משלמים מס כפי שעושים הנוצרים'. אכן יש להדגיש כי דבריו אלה נאמרו שעה שהוא סיפר על שכם" וכו'. מבלי להיכנס לסוגיה אם דיבר על שכם או לא, הרי עדותו של מאנדוויל לא שפרה מזו של יצחק חילו, ואין היום ספק כי אין זו עדותו של נוסע ממש, אלא קומפילציה צרפתית המשתמשת בחומר של נוסעים אחרים (ולעיתים בדמיון סתם), וכי אסור להסתמך על חומר זה⁴². נמצא, כי אין להסתמך על שני מקורות אלה לעניין קיום יהודים בשכם לפני המאה הט"ז.

מקור נוסף עשוי היה להימצא בתוככי ספרי השאלות ותשובות, שם נמצא אולי קטע שיוכיח את קיומו של יישוב יהודי בשכם לפני המאה הט"ז. אפשרות זאת נראית כיום רחוקה. בחודש ינואר 1979 ביקשנו מ"פרוייקט השו"ת" הממוחשב של אוניברסיטת בר-אילן לבדוק לצורך חיבורנו הנוכחי את הופעתה של המלה "שכם" בספרי השו"ת, ולא נתגלתה אף מובאה אחת הקודמת למאה הט"ז. אין זו הוכחה סופית, כי לא כל ספרי השו"ת הועלו לפי שעה על המחשב, אך זהו רמז נוסף לגבי אי-סבירות הסיכוי למצוא עוד חומר בנושא. כמו כן, יש לראות בשתיקתו של אשתורי הפרחי, שישב בבית-שאן הקרובה, סימן מובהק שבזמנו (1320 בערך) לא היה קיים יישוב יהודי בשכם.

ולבסוף, נקודה אחרונה: בן צבי ובני דורו ראו בשכם רק חוליה אחת מרבות של יישוב עברי קדום בארץ, רובו בגליל. לא נוכל להיכנס כאן לפרטים, אך כשבדקנו

במסגרת עבודה אחרת⁴³ את עניין היישובים הללו מצאנו כי רוב אלה אשר היו קיימים בתקופה מוקדמת, נחרבו, כנראה, בימי מסעי הצלב או בזמן מגיפת ה"מוות השחור" של 1348; ואילו היישובים היהודיים המוזכרים החל מסוף המאה הט"ו – קמו, כנראה, ברובם, כתוצאה של תנועה התיישבותית חדשה, ואין להם שורשים קדומים יותר. במיוחד לגבי פקיעין אין להטיל ספק, שהיישוב היהודי בה לא נוסד לפני שנת 1500. ומכאן שאין שכם מבודדת, אם נדבר על ייסוד היישוב היהודי בה בראשית המאה הט"ז.

אמנם, באחדים מכפרי הגליל נראה כי היישובים היהודיים נוסדו במסוף המאה הט"ו, אך לגבי שכם יש בידינו שלוש עדויות מסוף מאה זו, המרמזות על כך, שיהודים לא ישבו עדיין בעיר. הראשון הוא אלמוני, איש קנדיא (כרתים), שביקר בשכם בשנת 1473⁴⁴. השני הוא ר' יוסף דמונטניא⁴⁵, שבא שמה בשנת 1481. השלישי הוא אלמוני, תלמידו של ר' עובדיה מברטנורא⁴⁶, שביקר בשכם בשנת 1495. אלא שזה האחרון עבר לידה בלילה, כדי לא לשלם דמי קפר (מס דרכים). שתיקתו לגבי קיומו של יישוב יהודי בשכם פחות משמעותית מזו של האלמוני מקנדיא ושל ר' יוסף דמונטניא, המזכירים שניהם יישוב יהודי בכפר קנא, באותו סעיף ממש בו הם מספרים על ביקוריהם בשכם, מבלי להזכיר בה קיום יהודים. כלומר, נראה שראשיתו של היישוב היהודי בשכם היא רק בשנותיה הראשונות של המאה הט"ז. וניתן אם כן לסכם, שאין לדבר לפני מאה זו על יישוב קבע יהודי בשכם.

המאה הט"ז

א. היהודים

הידיעות הבדוקות הראשונות, שהגיעו לידינו, על יישוב יהודי בשכם, זמנן הוא שנים אחדות אחרי הכיבוש התורכי (1516/7). בסוף שנת 1521 הגיע לעיר זו הנוסע היהודי האיטלקי משה באסולה⁴⁷. ואלה דבריו: "שכם היא עיר גדולה, אבל היא חרבות, חרב שממה מרוב ישנה, אמנם היא רבתי עם, וטובה הארץ בעיינות הרבה ופירות, והכל בזול. קהל שם י"ב בעלי בתים מוריסקים. הייתי שם כל יום ו' ויום שבת". כלומר, קיימים היו במקום 12 בתי אב יהודיים, כ-50 נפשות⁴⁸. כולם מוסתערבים, כלומר מבני היהודים המקומיים, דוברי ערבית. במאה הט"ז יש ידיעות נוספות על מספרם של יהודי שכם; הללו מצויות בפנקסי המיסים התורכיים (אותם הפסיקו לנהל, פרט למקרה יוצא דופן אחד, לאחר המאה הט"ז). בפנקס לשנים 1533-5⁴⁹ נזכרים 71 ראשי בתי אב יהודיים, כלומר כ-300 נפשות – אוכלוסיית שיא יהודית בשכם לגבי הזמנים שלפניהן ואחריהן, כפי שנראה להלן.

היהודים ישבו בשתי שכונות, בקריון (32 משפחות) ובג'בלה (39 משפחות)⁵⁰. בספירה הבאה, בשנת 1548, נמנו בשכם רק עוד 36 בתי אב יהודיים וכן 5 רווקים יהודים, כלומר כ-150 נפשות מישראל, שישבו בשלוש שכונות – 21 משפחות ורווק אחד בקריון, 12 משפחות ו-3 רווקים בג'בלה, ו-3 משפחות ורווק אחד בעקבה.

מספר זה הוא חצי בלבד מן האוכלוסיה היהודית שנמנתה חמש־עשרה שנים קודם לכן. נעלם מאתנו, מצד אחד, מה גרם לעליה התלולה במספר היהודים לפני 1533, ומצד שני – מה גרם לירידה אחרי מספר שנים לא רב (השערה בנידון ניתן בסוף פרק זה). עד סוף המאה הצטמצם עוד מספר היהודים, ובספירת 1596/7⁵¹ – נמנו רק 15 בתי אב יהודיים, החיים ברובם (13 משפחות) בקריון, משפחה אחת בג'בלה ואחת בעקבה. מעתה והלאה שימשה קריון מרכז לקהילה היהודית.

כמות החומר הנוסף העומדת לרשותנו איננה רבה. יצחק בן צבי⁵² מזכיר אמנם את שמו של ר' משה ברוך, שהיה לדעתו דיין ורב עדת הספרדים בשכם בשנת 1560, אך אברהם יערי⁵³ בדק את המקורות המובאים על ידי בן צבי⁵⁴ ומצא, כי ר' משה ברוך זה שימש "סופר הקהילות" בדמשק ולא היה לו כל קשר לשכם. ידיעות נוספות על יהודי שכם נוכל למצוא בספרות הנוסעים הנוצרים. בשנת 1535 מזכיר את יהודי שכם ההיסטוריון הצרפתי גיום פוסטל⁵⁵. פנטלאו דה אבירו, הנזיר הפרנציסקני הפורטוגזי⁵⁶, מזכיר אותם בזמן ביקורו בשנת 1565. עוד נשוב לדון בהם כשנדבר ביחסי היהודים והשומרונים. בשנת 1568 מוסר הנוסע הגרמני לודוויג פון ראוטר⁵⁷ על מציאותם של "יהודים היודעים לדבר גם שפות אחרות פרט לשפת הכושים (ערבית) וקיים גם הבדל בין דתם לדתם של היהודים האחרים, והם חובשים כובעים מלבד אדום... השומרונים גרים בעיר". נראה כי יש כאן בילבול בין שומרונים ליהודים, כי מצנפות אדומות חבשו דווקא השומרונים. ההבדל בין דתם ל"דתם של היהודים האחרים", מתאימה לשומרונים ולא ליהודים המקומיים. מצד שני, ידיעת השפות נראית יותר מכוונת ליהודים ולא לשומרונים. כמו כן הוא מבדיל בין עצם קיומם של יהודים ושומרונים במקום. אין לקבל את הפרשנות של ברסלבי⁵⁸, המניח כי מדובר במפורש ביהודים מסתערבים וכי היו הבדלי דת בינם לבין יהודים אחרים. בשנת 1581 מזכיר הגרמני סלומון שווייגר⁵⁹ מוכסים יהודים בשכם: "ביום 16 במאי חנינו בשדה פתוח לפני העיר שכם מתחת לעצי אגוז. כאן דרשו היהודים מכס מאתנו, אך הודות לרשיון המעבר התורכי הניחו לנו". אך, לדעתנו, הכוונה כנראה לשומרונים וזאת, מאחר שהנסיך הפולני ראדז'ויל מזכיר שני מוכסים שומרונים במקום רק שנתיים לאחר מכן⁶⁰. על השומרונים יש לנו גם ידיעות נוספות שלפיהן שימשו בתפקידי מימשל, בעוד שאין ידיעות כאלה על אודות יהודי שכם. לכן יש, כנראה, להניח ששווייגר לא הבדיל בין יהודים לשומרונים, כמסתבר גם מן העובדה שאין הוא מזכיר שומרונים בשכם. בשנת 1599 מזכיר הנוסע אקווילנטה רוקטה⁶¹ יהודים בין תושבי העיר, אך ללא כל פירוט. מאחר שאינו מזכיר שומרונים, ייתכן שגם הוא לא הבדיל בין אלה לאלה.

ממקורות יהודיים הגיעו אלינו שתי ידיעות. האחת מוסרת על שד"ר ששלחה קהילת ירושלים לחו"ל בשנת 1587, "ר' יצחק שכמי" שמו, וייתכן כי השם נגזר מ"שכם" – כלומר שמשפחתו באה מעיר זו⁶². הידיעה השניה קשורה לרעש האדמה החזק שהתחולל ביום 14 בינואר 1546. שכם היתה בין המקומות שנפגעו קשה ביותר, ומקורותינו מוסרים כי בין החללים היו גם שלושה או ארבעה יהודים. לגבי מספר החללים בשכם נוקב מקור אחד במספר 300 והשני 560⁶². מספר הנפגעים

היהודים היה, אם כן, רק כאחוז אחד מכלל הנפגעים, בה בשעה שמספרם בעיר היווה באותו מועד כ-5% מכלל האוכלוסיה (ראה להלן). כלומר מסיבות בלתי ידועות סבלו היהודים רק חמישית מהאבידות הצפויות לפי היחס הסטטיסטי. ידיעה נוספת המספקת לנו רמז למלאכה שבה התמחו יהודי שכם במאה ה"ז, נמצאה בדמותם של תשמישי קדושה עשויים כסף-מקשה ועבודת "ניילו". אלה נמצאו אחרי מלחמת העולם השניה ותוארו על ידי מ' נרקיס⁶³, אשר שייך אותם למאה ה"ז ולעיר שכם. מלאכת הצורפות המשיכה להיות ענף פרנסה מסורתי של יהודי שכם עוד במאה ה"ט.

מדוע התיישבו היהודים בשכם? בשאלה זו לא נגעו רוב ההיסטוריונים הקודמים, אשר האמינו כי התיישבות זו היתה רצופה או כמעט רצופה ולכן לא ראו צורך להסביר את קיומה. אך מאחר שמצאנו כי יישוב שכם ביהודים מתחיל רק בראשית המאה ה"ז, עלינו להתייחס לשאלה, מה גרם ליישוב יהודי בתקופה זו; מקובל בדרך כלל לתת אחת משתי סיבות: מציאות קברים מקודשים בסביבה, מצד אחד, וסיבות כלכליות, מצד שני. למשל קברי הלל ושמאי, ואחר כך קבר ר' שמעון בר-יוחאי, המצויים במירון, היו מוקד משיכה לצפת, העיר הגדולה הקרובה. יחד עם זאת, היתה צפת במאה ה"ז מרכז לתעשיית צמר, ובעיקר לבגדי צמר. בחברון, למשל, שימשה מערת המכפלה מוקד משיכה, ויהודי העיר נתנו שירותים לתיירים ולעולי הרגל המגיעים למקום. בעזה היה אתר הקשור לשמו של שמשון הגיבור, והיהודים עסקו במסחר השיירות למצרים. האם נוכל למצוא מקום משיכה דומה ליד שכם? ואמנם, נמצא כאן קברו של יוסף הנזכר כבר במקרא, בספר יהושע (כ"ד, ל"ב). קברו היה אחד המקומות המקודשים ביותר בארץ-ישראל ונחשב ל"אחד מג' מקומות שאין אומות העולם יכולים להונות את ישראל לאמר גזולים הן בידיכם, ואלו הן: מערת המכפלה, וביהמ"ק וקבורתו של יוסף"⁶⁴. עולי רגל יהודים רבים ביקרו בו בימי הביניים ובעת החדשה, ביניהם בנימין מטודלה⁶⁵ במאה ה"ב, ושמואל בן שמשון⁶⁶ במאה ה"ג; אשתורי הפרחי, במאה ה"ד, מזהה את מקום הקבר בכפר בלטה, ואומר אודותיו⁶⁷: "מיום שעמדתי על חקירת ארץ ישראל, מנעתי רגלי מלהכנס שם במרובעו הגדור באבנים. וזה מפני קדושה, שהרי היה שם מזבח..."; האלמוני מקנדיא⁶⁸ ויוסף דמונטניא⁶⁹ ביקרו שם בסוף המאה ה"ט; משה באסולה⁷⁰ – בראשית המאה ה"ט; שמואל בן דויד הקראי⁷¹ – במאה ה"ז ומשה ירושלמי⁷² במאה ה"ח. כן מוזכרת עליית הרגל של יהודים לקבר זה אצל נוסעים נוצרים, ולראשונה אצל הגרמני פון הרץ⁷³, בשנת 1499 בערך, האומר: "יוסף, בנו של יעקב, שמשל במשך שנים רבות במצרים. הוא מת שם והיהודים הביאו את שרידיו הנה, ועורכים כל שנה עליה לרגל גדולה למקום זה". אחריו היא נזכרת אצל האיטלקים נואה ביאנקו ב-1527⁷⁴ וסטפן מנטגזה בשנת 1600⁷⁵, אך ייתכן כי קבר זה איבד במשך הזמן מחשיבותו. הנוסע האנגלי ג'ון סנדרסון⁷⁶ מוסר בשנת 1601, כי היהודים שבין חבריו לשיירה התפללו בקבר זה, אך מוסיף בסוגריים, כי התפללו כך גם ליד כל יתר הקברים בהם התעכבו. וכך נראה שבמשך הזמן לא יכול היה קברו של יוסף להתחרות במקומות כגון קבר רשב"י במירון או קבר רחל ליד

בית-לחם. ובכל זאת, יש להניח, שהיה קשר בין ההתנחלות בשכם ובין קירבתה לקבר זה. כן נזכרים בסביבה קבריהם של אלעזר בן אהרון ובני פנחס בעורתה, וקברו של יהושע בן נון בכפר-חרס.

קשה יותר השאלה מה משך את היהודים לשכם מבחינה כלכלית? עד שיהיו בידינו מקורות נוספים ניתן רק לשער, שהמקום שימש תחנה בדרכה של שיירת עולי הרגל השנתית מירושלים לגליל, וכי יהודי העיר סיפקו את השירותים הדרושים ללנים במקום.⁷⁷

מדוע נוסד יישוב זה בראשית המאה הט"ז דווקא? יש להניח, כי היתה זו תוצאה של אותה תנופה התיישבותית המשתקפת גם בכפרי הגליל, החל מסוף המאה הט"ו. ייתכן שלאחר שנת 1517 נוסף גם היחס האוהד ליהודי ארץ-ישראל מצד השלטון התורכי, לאחר שתושבי צפת וחברון המוסלמים ערכו בהם טבח וביזה דווקא בשל נטייתם לאדונים החדשים.⁷⁸ סביר להניח, כי השלטון החדש קידם בברכה התבססותו של יסוד, שנחשב כלואלי, במרכז חשוב כשכם. אולי זה גם הרקע לגידול המהיר של היישוב היהודי, עד הגיעו לכ-300 נפשות בשנים 5-1533. ייתכן שהצטמקותו לאחר מכן מרמזת על התקררות היחס האוהד מצד השלטון. אך אלה הן השערות בלבד, ואין לנו לפי שעה כל הוכחות לנכונותן.

ב. הקשרים לעיר ולתושביה המוסלמים

כדי לקבל מושג איך נראתה העיר שכם במאה הט"ז, נוכל לנצל את התיאורים הקיימים של העיר עצמה. הן משה באסולה⁷⁹ והן הנוסע הספרדי הקתולי חואן פריירה⁸⁰, שביקר בשכם בשנת 1552, מוסרים כי המסגד הראשי של העיר היה במקורו כנסיה מן התקופה הצלבנית. הצרפתי אפגרט⁸¹ מתאר את שכם בשנת 1533 כעיירה קטנה אך יפה מאוד. היא שוכנת בעמק פורה שבו עצי פרי מכל הסוגים שתולים בגינות נאות לצידיה של נחל קטן העובר בעמק. הפורטוגזי גואררו⁸² מוסר בשנת 1588 כי שכם היא נאה מאוד ופורייה, כי גרים בה 2,000 תושבים, וכי רבים המגדלים בעיר. בשנת 1566 מוסר הגרמני כריסטוף פירר מהיימנדורף,⁸³ כי שכם שוכנת בעמק מאורך שהרים נמצאים משני צדדיו ונחל עובר בתווכה. במרכזה רחוב ארוך ובו מקום מושבו של מושל המחוז ("סנג'ק" בתורכית, במלה זו השתמש הנוסע לגבי מושל המחוז). על צד שלילי יותר של החיים בעיר מתעכב הבלגי קוטוביקוס⁸⁴ המתלונן בשנת 1598 על החאן בו הוא מתאכסן, שהוא הרוס בחלקו, אין בו ריצוף, אין בו חלונות ודלתות שאפשר לסגור, ואין הוא מתאים לשמש אכסניה, מפני שהוא מלוכלך כדיר חזירים ומסריח בהתאם, ומשמש בנוסף לכך גם מקום מסתור לגנבים. אותו קוטוביקוס מוסר מידע גם על גידולי הסביבה. לדבריו, רבים עצי הזית והגפנים, וכן מלונים וירקות כגון חסה, צנון, צנונית, דלעת, מלפפונים וכמהה. חוקר הטבע הצרפתי, פיאר בלון⁸⁵, מציין בשנת 1547 את הטיפול הטוב בו זוכים עצי הפרי בסביבה ואת יכול הזיתים הרב שהם מניבים.

כפי שראינו לעיל, קיימים דווקא במאה הט"ז מספרים מהימנים למדי לגבי גודל

האוכלוסיה בפנקסי המיסים התורכיים⁸⁶. שכם היתה העיר הרביעית בגודלה בארץ-ישראל, כשצפת, ירושלים ועזה גדולות ממנה וחברון קטנה רק במקצת. בשנים 1533-5 מנתה אוכלוסייתה הכללית של שכם כ-4,500 נפש⁸⁷, כלומר 300 היהודים שבעיר היו כ-7% מכלל האוכלוסיה. בשנת 1548/9 השתנה היחס המספרי בין האוכלוסיה היהודית למוסלמית, כשהיהודים היו 5% בלבד מן האוכלוסיה הכללית בת כ-3,000 נפש⁸⁸. בשנת 1596/7 מנתה האוכלוסיה הכללית שוב כ-3,500 נפש⁸⁹, אך האוכלוסיה היהודית ירדה לפחות מ-2% מכלל האוכלוסיה. מספרים אלה כוללים רק את משלמי המס ומשפחותיהם, ולכן הם קטנים מדי. אין לנו כל אינדיקציה לגבי היקפה של האוכלוסיה שלא שילמה מיסים, ועל כן לא נוכל אלא להדגיש שהמספרים הכוללים היו גדולים יותר.

שכם שימשה כבירת מחוז שומרון. בערבית נקראים הן העיר והן המחוז בשם "נאבלוס". "מחוז" נקרא בתורכית "סנג'ק" ובערבית "ליווא". לכן מדובר במקורו-תינו ב"סנג'ק של נאבלוס". הנוסע קוטוביקוס הנ"ל מזכיר אף את מושל המחוז בשם סנג'ק. לידו הוא מונה גם את הקאדי, שעמד בראש ההירארכיה המשפטית והמנהלית (שהיתה עצמאית ובלתי תלויה במושל המחוז), וגם "סובאשי" – המשנה למושל המחוז. קרקעות המחוז, בדומה לארץ-ישראל כולה, היו מחולקות לחמישה סוגים:

- א. הקרקעות של אחוזות הסולטאן.
  - ב. אחוזות המושל, שהכנסותיהן שימשו לקצבתו של מושל המחוז. (לפעמים הוא קיבל גם הכנסות מכפרים או מאחוזות שמחוץ לאיזור שליטתו. כך, למשל, כפרים אחדים בנפת קאקון שבמחוז שכם, השתייכו במאה הט"ז למושל המחוז השכן, מחוז עג'לון, והוא שקיבל את הכנסותיהם⁹⁰).
  - ג. אדמות "מולכ" – קרקעות שבבעלות פרטית.
  - ד. וקף – קרקעות שהכנסותיהן עוברות להקדש דתי.
  - ה. אחוזות פיאודליות. אלה הוענקו למפקדי הצבא הזוטרים, ה"ספאהים" (פר-שים), שהיו מעין רזרווה מתמדת, ותמורת הענקת ההכנסות היה עליהם לעמוד לרשות הסולטאן עם אנשי צבא משלהם בשעת מלחמה. הם התחלקו לגדולים יותר – "זעאמה" וקטנים יותר – "תיאמר"^{90א}. בשנים 1533-5, למשל, היו במחוז שכם 2 אחוזות זעאמה ו-34 אחוזות תיאמר (במחוזות צפת, ירושלים ועזה היו אחוזות רבות יותר). עוד נעמוד בהמשך עבודתנו על חשיבות אחוזות אלה בהתפתחות האצולה המקומית במחוז שומרון.
- ההכנסה מן האחוזות הפיאודליות במחוז שכם היתה בשנת 1548/9 120,534 "לבנים"⁹¹ לאחוזות הזעאמה ו-1,232,563 לאחוזות התיאמר. לעומת זאת, באותה שנה היו ההכנסות מן האחוזות הסולטאניות במחוז שכם 844,894 "לבנים" ומן האחוזות של מושל המחוז 202,508 "לבנים".
- כוונתנו היתה לתת ידיעות רקע אחדות על העיר ועל המחוז, בו חיו יהודי שכם. מצורפת כאן מפת מחוז שכם, כפי שהיתה בשנת 1596/7, לרבות הגבולות של נפות המחוז ושמותיהן.

בפרק הראשון מסרנו ידיעות אחדות על מספר השומרונים בשכם. אך לאור המספרים הנזכרים במאה ה־ט"ז בפנקסי המיסים, הם נראים מוגזמים. בשנים 1533–5⁹² נמנו ברובע איסמינה בשכם כ־29 ראשי בתי אב שומרונים ועוד 4 רווקים משלמי מיסים. כלומר, אוכלוסיה של כ־120 נפש, פחות ממחצית האוכלוסיה היהודית (כ־300) שבעיר. 15 בתי אב שומרונים נמנו באותה ספירה בעזה, גם הם היו מיעוט קטן לעומת מספר היהודים שבעיר זו (98 ראשי בתי אב). בספירת 1548/9 לא נשתנה כמעט יחס זה בעזה (18 ראשי בתי אב שומרונים ושני רווקים משלמי מיסים, לעומת 116 ראשי בתי אב יהודים ו־5 רווקים משלמי מס). אך בשכם חל מפנה, ושם גדל מספר השומרונים ל־34 ראשי בתי אב ורווק אחד, לעומת 36 ראשי בתי אב יהודים ו־5 רווקים בלבד. כלומר שתי העדות בשכם השתוו בגודלן כשמספר הנפשות בהן נע סביב 150. בסוף המאה ה־ט"ז היתה העדה השומרנית גדולה מן היהודי. בשנת 1596/7⁹³ נזכרים 20 ראשי בתי אב שומרונים לעומת 15 יהודים, כלומר כ־80 שומרונים לעומת כ־60 יהודים. (בעזה נמנו באותה שנה 73 ראשי בתי אב יהודים לעומת 8 שומרונים בלבד). מאז המאה ה־ט"ז הלך והתמעט מספר השומרונים בתפוצותיהם האחרות, בקהיר ובדמשק. פה ושם מוזכר קומץ שומרונים עוד במקום נוסף בארץ־ישראל (בספירת 1596/7 נזכרים, למשל, 5 ראשי בתי אב בצפת ובמאה הי"ח – שומרונים בודדים ביפו ובירושלים), אך בדרך כלל מתרכזת העדה יותר ויותר בשכם.

ההיסטוריה השומרנית מתארת רדיפות קשות בסוף התקופה הממלוכית, שכתוצאה מהן נאלץ הכהן הגדול, אלעזר בן אבישע 1474/5–1509/10 לעקור משכם לדמשק. הוא חזר לשכם עוד לפני מותו. ייתכן כי המספר הקטן של השומרונים במניין האוכלוסין העותמאני הראשון (5–1533) מקורו עדיין ברדיפות אלה. אחריו שימש ככהן גדול בנו, פנחס השביעי. גם הוא ברח לדמשק וחזר לשכם רק בשנת 1538/9, אך מסר את כהונתו לבנו אלעזר (הי"ט) עוד בשנת 1533/4. בשנת 1584 עקר שוב הכהן הגדול לדמשק⁹⁴. הרקע לתנודות אלה נעלם מאתנו, ולא ניכנס כאן להשערות.

מה היה טיב היחסים שבין השומרונים והיהודים? התשובות לכך הן שונות במקורות השונים. במאה הי"ג, למשל, נרמז במקור שומרוני⁹⁵ על קשרים תקינים במישור הדתי. במצרים היו השומרונים נתונים בתקופה הממלוכית לשיפוטו של הנגיד היהודי, ולא הגיעו אלינו תלונות על הסדר זה⁹⁶. בשנת 1708, כשנתבטלה הקהילה השומרנית בקהיר, העבירו את בית התפילה שלהם לידי היהודים המקומיים דווקא. עוד במאה הי"ט, כשהעלילו על השומרונים שאין להם דת, ולכן עליהם לקבל את האיסלאם, הם פנו אל הרב הראשי היהודי, הרב חיים אברהם גאגין, בירושלים, והוא אישר, כי הם מאמינים בתורה, כלומר שהם "אנשי ספר" לפי חוק האיסלאם, כמו היהודים והנוצרים, וזכאים לחסות מצד השלטון. בזכות עדות זו ניצלה העדה מרדיפות קשות. ידיעות אלה מרמזות על יחסים תקינים ואף

ידידותיים למדי.

לעומת זאת, רבות הידיעות בספרות הנוסעים הנוצרים על אודות האיבה בין שתי העדות. ג' פוסטלי⁹⁷ הנ"ל מוסר בשנת 1535, כי היהודים בשכם אינם רוצים בכל מגע עם השומרונים. פנטליאו דה אבירו⁹⁸, הפרנציסקני הפורטוגזי, מרחיב את הדיבור בשנת 1565 על שנאת השומרונים ליהודים. קוטוביקוס⁹⁹ מוסר כי אין השומרונים והיהודים מתחתנים אלה באלה. גם בתקופות מאוחרות יותר רבו הידיעות ממקורות נוצריים על יחסים רעים ואף יחסי איבה בין שומרונים ליהודים. על אף שהיתה בעבר נטיה לקבל ידיעות אלה כלשונן, אנו חושבים כי כדאי להיזהר מהן. הפרנציסקנים בירושלים נהגו, בדרך כלל, לקשור את היהודים של זמנם עם היהודים בזמנו של ישו, ולטפול עליהם האשמות הלקוחות מן ההיסטוריה: הם "רוצחי האלוהים", הם מעריצים את יהודה איש קריות, הם שנואים על הכל וכו' וכו'.¹⁰⁰ בברית החדשה נזכר מעשהו הטוב של שומרני לישו, וגם במקומות אחרים בה נזכרים השומרונים לטובה. לכן נהגו הקתולים להבדיל ביניהם לבין היהודים, שהיו תמיד בעיניהם רשעים מרושעים. כן התאימה השנאה, כביכול, של השומרונים ליהודים, לתמונה הכללית שניסו הנוצרים למסור, כי היהודים שנואים על הכול. הפרנציסקנים היו נציגיה היחידים של הנצרות המערבית בירושלים עד המאה הי"ט. הם שימשו מארחים לעולי הרגל במנזריהם ומובילים בסיוריהם במקומות הקדושים. לכן אנו מוצאים כמעט בכל ספריהם של עולי הרגל הנוצרים, במיוחד הקתולים, הדים למה ששמעו מפי מדריכיהם הפרנציסקנים. ל"קו הסברה" פרנציסקני זה התאימה, כאמור, השנאה של השומרונים ליהודים, כאחד העקרונות המקודשים. אם גם עלינו להיזהר מקו הסברה זה, אין זאת אומרת שהיחסים היו בהכרח תקינים (ועוד נעמוד על כך בדברנו על המאות הי"ז והי"ט). מכל מקום אין להיתפס לאגדה הפרנציסקנית, על שנאה תהומית בין יהודים לשומרונים.

המאה הי"ז

מספריהם של תושבי שכם היהודים והשומרונים, הידועים לנו לגבי המאה הי"ז, מדויקים פחות מאלה של המאה הט"ז. הנוסע הקראי שמואל בן דוד¹⁰¹ מוסר בשנת 1641 בערך, כי מצא בשכם שנים-עשר בעלי בתים יהודים, לעומת עשרה בעלי בתים שומרונים. מספרים אלה מצביעים על כ-50 יהודים ועל כ-40 שומרונים. במשך המאה הי"ז גדלו, כנראה, מספריהם של בני שתי העדות גם יחד, וסמוך לסוף המאה, בשנת 1690/1, נערכה ספירת אוכלוסיה בודדת (של הלא-מוסלמים משלמי המס בלבד¹⁰²). נמנו 34 בתי אב יהודים, לעומת 26 שומרונים, כלומר מספר השומרונים הגיעו לכ-100 והיהודים לכ-135 (לזה יש להוסיף מספר בלתי ידוע של נפשות שלא השתייכו למשפחות משלמות מיסים). לגבי השומרונים יש ברשותנו מספרים נוספים. על אף שמניינם היה קטן מזה של היהודים, הם הוסיפו לעניין יותר את הנוסעים המערביים. הצרפתי דה-בובו¹⁰³ שמע בשנת 1604 מפי השומרונים בעזה, כי מספרם של אחיהם בשכם הוא כחמישים בתי אב¹⁰⁴. אך לאור התוצאות של

ספירת האוכלוסיה ב-1596/7 נראה מספר זה מוגזם מאד. הצרפתי אנטואן מוריסון¹⁰⁵ מזכיר בשנת 1698 רק 5 משפחות שומרוניות. מספר זה נראה נמוך מדי לאור ספירת האוכלוסיה, שקדמה לביקורו של מוריסון ב-7 שנים בלבד. אך ייתכן שהמונח "משפחות" התכוון ליחידות גדולות יותר ולא לבתי אב. דה-בורגו¹⁰⁶ האיטלקי מוסר בשנת 1679, כי סך כל הבתים בשכם הוא כ-2,500 – מספר שנראה מוגזם (מספר זה היה מצביע על כ-10,000 תושבים, אם נניח שכל בית שווה לבית אב, וזה בלי ספק כפל כפליים מן המספר האמיתי).

יש בידינו תיאורים רבים כיצד נראתה העיר שכם במאה הי"ז, פרי עטם של הנוסעים הרבים מן המערב שביקרו בה (רובם צרפתים), אך אלה אינם מצביעים על שינויים ניכרים לגבי תיאורי המאה הט"ז. כדאי אולי להזכיר רק את דבריו של אנטואן מוריסון הנ"ל¹⁰⁸ המוסר, כי הבתים בנויים אבן, צבעם לבן ויש להם הופעה נאה וחדשה, וכי מראה העיר מתאים לשם היווני שלה "ניאפוליס", העיר החדשה. הסוחר הצרפתי דה ארביו¹⁰⁹ מספר לראשונה על מציאותם של עצי תפוז בסביבות העיר. כמו כן הוא מזכיר עצי לימון, עצי תפוח, אגס ותאנה.

על מחוז שומרון בכללותו מוסר הנוסע התורכי צלבי¹¹⁰ בשנת 1649, כי הוא כלל אז 200 כפרים, אך הישועי נאו¹¹¹ מזכיר בשנת 1674 רק 100 כפרים. (לא ברור אם התייחס למחוז כולו). לדבריו, מחוז שומרון היה כפוף בזמנו למחוז ירושלים. ואמנם, יש לנו גם ידיעות אחרות על כך, שהיו במחוז שומרון סידורים מינהליים בלתי שיגרתיים. דה-בורגו¹¹³ הנ"ל מוסר, בשנת 1679, כי יש למחוז שומרון ולמחוז צפת מושל משותף, – אשר מקיים את מושבו בצפת שישה חודשים בשנה ובשכם בחודשים הנותרים. בשנות ה-30 של המאה הי"ז מספר הפרנציסקני רוג'ה¹¹³ על "אמירים" השולטים במחוז זה, לעומת מושלים בעלי תואר "פחה" שהוא מזכיר ברוב המחוזות האחרים. יש כאן כבר רמז לצמיחתה של אריסטוקרטיה מקומית בשומרון, התופסת בידיה את רסן השלטון במחוז. בין האמירים האלה היה גם אבן פרוח המפורסם, בן לאחת המשפחות הידועות של שכם, אשר שימש הן כמושל שכם¹¹⁴ והן כמושל ירושלים (בשנות העשרים של המאה הי"ז), והצטיין בעריצותו נגד יהודים, נוצרים ואף מוסלמים עד כדי כך, שהורחק ממשרתו בכוח¹¹⁵. לא ניכנס כאן לפרשה מעניינת זו, ונפנה במקום זאת לאיזכור יתר המשפחות הבולטות של מחוז שומרון. החשובה שבהן היתה אולי משפחת נימר, שהתיישבה באיזור שכם בראשית המאה הי"ז. בדרום-מערבו של מחוז שכם שלטה משפחת ג'יוסי. כידוע, היו רוב תושבי ארץ-ישראל המוסלמים מחולקים למחנה "קיס" ולמחנה "ימן". שתי המשפחות שהזכרנו לאחרונה השתייכו למחנה ה"קיס". משפחות אחרות ייצגו גם את מחנה ה"ימן" היריב במחוז שומרון. אך לא תמיד היו אלה מסגרות מחייבות ולא חסרו קשרים והתקשרויות בין שני המחנות היריבים¹¹⁶.

אחרי שסקרנו בקיצור את המצב במחוז שומרון ובעיר שכם, נעבור עתה לנושא העיקרי שלנו – יהודי שכם. הם נזכרים במרוצת המאה הי"ז במקורות שונים, הן יהודיים, הן קראיים והן נוצריים. הגרמני ויילד¹¹⁷ מוסר בשנת 1608, כי יהודים וערבים יצאו למאהל שיירתו – מחוץ לעיר שכם – ומכרו לאנשי השיירה את

המצרכים הדרושים להם. אין הוא מזכיר שומרונים בנפרד, ולכן אין בטחון כי הכוונה אמנם ליהודים וכי לא בילבל בין שתי העדות. אך עדותו מתקבלת על הדעת, כי בסוג זה של רוכלות עסקו יהודים בכל הארץ, ואילו אין ידיעות דומות על השומרונים. י' בן-צבי מוסר, בלי לציין את מקורותיו, כי בשנות העשרים של המאה הי"ז, בזמן הרדיפות של אבן-פרוח, ברחו יהודים אחדים מירושלים ומצאו מיפלט בשכם¹¹⁸. בשנים 7-1644 מזכיר הפרנציסקני ברנרדין סוריוס¹¹⁹ את שכם בין ערי ארץ-ישראל בהן יושבים יהודים. בשנת 1654/5 מוסר הקראי משה בן אליהו הלוי¹²⁰, כי יהודי רבני בשם שמעון הדריכו בביקורו בקברים הקדושים בסביבות שכם. בשנות השישים רשם צעיר יהודי בשם נחמיה חייא חיון, אשר גר בשכם עם הוריו, את תולדות חייו בקיצור נמרץ¹²¹. הוא מספר שהיה עליו לעבור לירושלים כשרצה ללמוד. אותו יהודי מוזכר שוב בשכם בזקנתו, בשנים 1689-1702¹²². גם ר' שמואל אבוהב מזכיר, בין השנים 1660-1670 בערך, קיומם של יהודים בשכם¹²³. בשנת 1665 נזכרים שלושה סוחרים יהודים, שיצאו משכם ללוד ונרצחו על ידי פלאחים¹²⁴. ר' יעקב חאג'יז, שנפטר בשנת 1674, מוסר שראה כתובה שחבורה בשכם¹²⁵. מכל הידיעות הקצרות האלה עולה, כי היה יישוב יהודי בשכם במשך כל המאה הי"ז.

ידיעה מפורטת יותר על מקרה שקרה לאחד מיהודי שכם נמסרת בתשובתו של ר' יאשיהו פינטו, מחכמי דמשק, המתייחסת כנראה לשנת 1626:

"מדי עלותי בית ה' אל הר הקודש בירושלים ת"ו עליתי מרום הרים דרך שכמה, ונדרשתי שם על מה שעשה האיש משה חזן שנשא אשה שנתגרשה בתנאי שלא תנשא לו. הוא לא שמע לקול מורים וביד רמה נשאה והנה היא הרה, וכשמעי נתעצבתי ואקרא בקול גדול והוכחתי בתוכחת מגולה על מה עשה ככה לעבור את פי ה'. ויענני ויאמר לי: חלילה לי מהשחית זרעי, אבל כך היה המעשה, שהמגרש נתן גט בידה בסתם בלא שום תנאי, ואני עומד שם, שהייתי סופר הגט, וראיתי נתינת הגט בסתם, אך אמנם לאחר הנתינה חזר מסדר הגט, ולקח הגט מידה, ונתנו ביד המגרש שנית ונתנו בידיה פעם אחרת ואמר בשעת נתינה זו: הרי את מגורשת ממני על מנת שלא תנשאי למשה חזן עד זמן קצוב...¹²⁶".

מן השו"ת נובעות שתי מסקנות:

א. לא היה רב ודיין בשכם, ולכן נזקקו לשירותיו של ר' יאשיהו פינטו שנזדמן למקום במקרה (ובדרך כלל נהגו לפנות משכם לחכמי ירושלים, כפי שמסתבר מספרות השו"ת).

ב. יערי הציע ללמוד מפרשה זו^{126א} על "מצבו הרוחני הירוד" של היישוב היהודי בשכם. אך לדעתנו, אין לראות בפרשה זו אלא חריג, שאין להסיק ממנו מסקנות לגבי כלל הקהילה היהודית.

על אף תלותם ברבנים מהחוץ, מסתבר שליהודי שכם היה בית כנסת משלהם, וזאת לפי עדותו של הקראי שמואל בן דויד¹²⁷ משנת 1641 בערך.

אין לנו אמנם פרטים רבים על מה שאירע בקהילה היהודית, אך לגבי העדה השומרונית ישנם כמה פרטים מעניינים. בשנת 1623/4 מת הכהן הגדול האחרון לבית אהרון, שלמה בן פנחס, בנסיבות טראגיות, שעה שעקר משכם לרגל סכסוכים

עם העדה שבמקום, והיה בדרכו לעזה. נראה שנרצח על ידי ערבי מבני לווייתו¹²⁸. הירושה עברה לידי כהנים משבט לוי לבית עוזיאל בן קהת¹²⁹. בזמן שלטונו של הסולטאן מוחמד הרביעי (1648–1687) נמסר על רדיפת השומרונים בשכם ועל החרמת אדמות מרכושם, וכן על החרמת מעיינות מים שהיו ברשותם¹³⁰. הערבים המקומיים גזלו מהם את בית הכהונה הגדולה, בתים פרטיים, כרמי זיתים ושדות. משפחות רבות נאלצו להמיר את דתן ולהתאסלם. נאסרה עליהם הגישה לפיסגת הר גריזים, ולא התירו להם להקריב את קורבן הפסח המסורתי במקומו¹³¹. אך הקהילה לא נתרוששה לגמרי, ובסוף המאה הי"ז אנחנו שומעים בשכם על עשיר מופלג מבין שורותיה¹³².

במאה זו נוצר גם קשר בין השומרונים למערב, ונתעורר בין הנוצרים באירופה העניין בעדה זו¹³³. האציל איש רומא, פייטרו דלה וולה, הצליח לראשונה בשנת 1616 לרכוש שני עותקים מן החומש השומרוני ולהביאם לאירופה¹³⁴. י" מורין כלל את שני החומשים האלה בהוצאת החומש "רב הלשונות" (פוליגלוט) הפריזאי שלו. בשנת 1671 הגיע לשכם הכומר האנגלי רוברט הנטינגטון במגמה ליצור קשר עם השומרונים, ועורר אצלם הפתעה רבה כאשר נוכחו לדעת, כי הוא יודע לקרוא את הכתב השומרוני. הוא ביקש לשכנע אותם כי קיימים שומרונים באנגליה, במגמה להביא לחליפת מכתבים בינם לבין אנשי אוניברסיטת אוקספורד. ואמנם, נפתחה חליפת מכתבים קצרה בעברית ובערבית שבה תיארו השומרונים את עקרונות דתם. בשנות השמונים של המאה הי"ז נערכה חליפת מכתבים דומה בין השומרונים לבין מלומד גרמני ששמו יוב לודולף, בעזרת יהודי מחברון שהעביר לשומרונים בשכם את מכתבו הראשון של לודולף. באירופה נמשכו בינתיים המאמצים להשגתם של כתבי יד שומרוניים נוספים. דה סאסי הצרפתי¹³⁵ מציין בראשית המאה הי"ט, כי מצויים באירופה כבר 15 או 16 עותקים כמעט שלמים של החומש.

בכתביהם של הנוסעים הנוצרים חוזרות במשך כל המאה הי"ז הידיעות (המוגזות מות, לדעתנו) בדבר השנאה הרבה שבין יהודים לשומרונים. וזאת לדוגמה: אצל דלה וולה¹³⁶ הנ"ל, אצל הישועי נאו¹³⁷, אצל הנוסע הגרמני מיריקה¹³⁸ ואצל המחבר הפרנציסקני קצ'יה¹³⁹, הטוען אפילו (בשנת 1690) שבשל שנאת השומרונים אין באפשרות היהודים להתגורר בשכם. מאחר שרשימת האוכלוסיה בשכם לצרכי מס, שהבאנו בראשית פרק זה, מדברת על יהודים רבים יותר משומרונים באותן שנים עצמן (1690/1), הרי ניתן להסיק מכך מהי מידת האמת שבידיעה זו.

גם אם הידיעות על שנאה בין יהודים ושומרונים הן מוגזמות, הרי הבדלי הדת שביניהם שרירים וקיימים. הכומר האנגלי הנרי מאונדרייל¹⁴⁰ היה הנוצרי הראשון שנפגש עם הכהן הגדול (בשנת 1697) – לפי המלצתו של המלומד יוב לודולף הנ"ל – וקיבל ממנו הסבר נרחב על הבדלי אמונה אלה. בעיקר דיבר על ההבדלים שבספר דברים, בו הכניסו היהודים, לפי טענת הכהן, שינויים בפרק כ"ז, 4 [והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה אשר אנכי מצוה אתכם היום בהר עיבל ושדת אתם בשיד"], וכתבו בו "הר עיבל" במקום "הר גריזים". וזאת "מכיוון שהשומרנים עורכים את פולחנם בהר גריזים, ועל כן לא רצו היהודים להכיר במקום זה

כמקום האמיתי שאלוהים קבע לפולחן ולקורבן. לאישור דבריו הדגיש הכוהן הגדול, כי הר עיבל הוא הר הקללה לפי דברים י"א, 29 [והיה כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונתתה את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל] וגם לפי טיבעו הינו מקום לא נעים. לעומת זאת, לפי אותו פסוק, הר גריזים הוא הר הברכה, הן על פי ה' והן בהיות ההר עצמו פורה ויפה. מכאן הראיה, לדעתו, שהר גריזים הוא ההר האמיתי המוזכר בספר דברים כ"ז, 4, ולא כפי שכתבו היהודים באופן בלתי נכון, 'הר עיבל'. עד כאן דברי מאונדרייל. מן המאה הי"ט יש לנו דיווחים רבים ונרחבים של נוסעים אנגלים על שיחותיהם עם אנשי כהונה שומרונים בשכם, ורובם מביאים אותם טיעונים שמאונדרייל רשם כבר בשנת 1697.

המאה הי"ח

ריבוי הנוסעים הנוצרים (ובעיקר הקתולים) במאה הי"ז נבע מההתלהבות הדתית של תקופת הקונטר-רפורמציה. עם שקיעתה, פחתה גם ההתעניינות במקומות הקדושים שבארץ-ישראל. לא רבים הם הנוסעים הנוצרים שהגיעו לארץ-ישראל בכלל במאה הי"ח, ומעטים מאד הגיעו לשכם בפרט. אף אלה אינם מזכירים את יהודי שכם, ולכן תלויים אנו בתקופה זו במקורות יהודיים בלבד, לגבי כל הנוגע ליהודי העיר.

מסרנו כבר בפרק הקודם, כי בשנים 1698–1702 התגורר בשכם השבתאי נחמיה חייא חיון. יהודי שכם נזכרים גם בקשר לידיעה מספרות השו"ת, הדנה בנישואי קטינה, שלא היה ברור אם היא בת 11 או בת 13. הידיעה מצויה בתשובתו של ר' ניסים חיים משה מזרחי מחכמי ירושלים. ספר התשובות שלו ראה אור בשנת 1742¹⁴¹, ולכן היא מתייחסת לשנים שלפני תאריך זה. י' בן צבי מעיר¹⁴² כי ניתן ללמוד מעצם הפנייה לדיין בירושלים, כי לא היו בית דין ורב בשכם עצמה. בשנת 1762 מזכיר ר' יוסף סופר את שכם כאחד המקומות בארץ בו יושבים יהודים¹⁴³: "ואף שצפת חרבה מכל מקום יש עדיין מקומות אחרים: טבריה, שכם ומקום שיזדמן לו הש"י שם אלך". מהזכרת שכם בנשימה אחת עם צפת (החרבה אמנם לאחר רעידת האדמה של 1759) ועם טבריה, ניתן להסיק כי היישוב היהודי שבה היה בגודל לא מבוטל. לעומת זאת נמסר דווקא על היקפה המצומצם של קהילת שכם בתקנה של חכמי ירושלים¹⁴⁴: "עיר הקודש שכם ת"ו, ונאספו שמה הדורים... ותהי שם עדת ה' מתי מספר... ויען כי האנשים ההם עניי ארץ. צריכים אנו להחזיק בידם ושבת בארץ, ולערוך שלחן ומלמד תינוקות, ללמדם ספר תורת ה' ברה, ולשום עליהם איש שוחט מתא לתת אצלם... והספיק על כל מוצא הנצרך לישוב עה"ק שכם ת"ו." בן צבי מצביע על כך, כי באותה תקנה נמסר גם על צעדים לתיקון המצב ולחיזוק היישוב היהודי בשכם. כל העולה להשתטח על המקומות הקדושים שבאיזור שכם חייב ליתן "ארבע אריות נדבה לאיש או לאשה לישוב עיר הקודש הנזכרה". בנוסף להיטל זה נמסר בספרות השו"ת גם על אודות היטל אחר, שנגבה מכל עולה רגל לירושלים שלא הגיע לשכם, והוא בסך גרוש וחצי, והוא קודש לצרכי קהילת

שכם. על שני היטלים אלה נמסר גם בתשובותיו של הר' משה סוזין הירושלמי¹⁴⁵. יערי מייחס אותן לתקופת כהונתו של סוזין כראשון לציון (1824–1836). לעומתו מראה מאיר בניהו¹⁴⁶ כי, למעשה, הוציא סוזין הוראה זו עוד בין השנים 1780–1790, לפני שנבחר לראשון לציון. הוראה זו מעידה, מצד אחד, כי קהילת שכם הקטנה נזקקה לעזרתם של רבני ירושלים כדי לכסות את הוצאותיה, אך, מצד שני, היא מרמזת גם על כך, שקהילת שכם נחשבה בעיני רבנים אלה לחשובה דיה על מנת להטיל מס זה על כל עולה רגל יהודי המגיע לירושלים.

סימן נוסף לקיומה התקין של קהילת שכם יש אולי לראות גם בדברי שליח חברון, ר' חיים קאריגאל, הסוקר בשנת 1773 את בתי הכנסת המשמשים את יהודי ארץ-ישראל ומזכיר ביניהם גם בית כנסת קטן בשכם¹⁴⁷.

שתי תשובות מספרות השו"ת, שתאריכן מסוף המאה הי"ח, מלמדות על פרנסותיהם של יהודי שכם. באחת נמסר על יהודי העוסק במסחר בכותנה¹⁴⁸, ובשניה על יהודי העוסק בהכנת יין¹⁴⁹. על פרנסות דומות אנו שומעים גם בין יהודי צפת. גידול הכותנה היה נפוץ מאוד, בעיקר בצפון הארץ, והתפתח במיוחד בתקופת השלום הממושכת תחת שלטונו של דאהר אל-עמר.

במאה הי"ח עמד צפון הארץ במרכז האירועים: כאן שלטו דאהר אל-עמר ואחמד ג'זאר; כאן התמקדו המלחמות עם מוחמד אל-עזם, מושל דמשק, ועם עלי ביי ומוחמד אבו דהב, שליטי מצרים; כאן התעוררו לחיים חדשים ערים כגון טבריה ועכו, וכאן היה גם המרכז הכלכלי הפעיל ביותר של ארץ-ישראל כולה, ובמרכזו גידול הכותנה וקנייתה בידי סוחרים צרפתים. מחוז שומרון היה מעורב אף הוא באחדות מן המלחמות הנ"ל, אם כי כ"שחקן משנה" בלבד. שלטון ה"תקיפים" המקומיים, אותו הזכרנו כבר במאה הי"ז, התחזק עוד יותר. משפחות נימר באיזור שכם, וג'יוסי בדרום מערב של המחוז, היו החשובות ביותר בראשית המאה הי"ח. למשפחת נימר היו קשרים הדוקים עם משפחת אל-עזם, שמשורותיה יצאו אחדים מן המושלים החשובים ביותר של דמשק (להם היה מחוז שומרון כפוף בדרך כלל). כתוצאה מכך זכו בני נימר להתמנות לתפקידי מושלים לא רק במחוז שומרון עצמו, אלא גם בירושלים ורמלה. כן נפלו בחלקם תפקידים חשובים גם בדמשק ובעבר-הירדן. עם ירידת קרנה של משפחת אל-עזם, פחתה גם חשיבות משפחת נימר. את מקומה תפסה משפחת טוקאן. מוצאה כנראה טורקמני ובניה הגיעו לאיזור שכם בסוף המאה הי"ז. עלה בידיהם להתבסס באיזור הדרום-מזרחי של המחוז ולתפוס שם עמדות שהיו קודם לכן בידי משפחת ג'יוסי, ומשם הגיעו לעמדה דומיננטית גם באיזור שכם. משפחה זו טיפחה קשרים עם הפחה של צידון, ובאמצעותו עם השלטון העותמאני המרכזי. סמוך לסוף המאה הי"ח היתה זו כבר המשפחה החשובה ביותר במחוז שומרון, והיא נשארה למעשה במעמד זה עד עצם היום הזה (אשתו השניה של חוסיין מלך ירדן, למשל, היתה מבנות טוקאן). מוסטפה טוקאן מונה למושל שכם עוד בשנת 1771. משפחת טוקאן השתייכה למחנה הימני (שעה שמשפחת נימר היתה קיסית), וכמוה גם משפחת ג'ראר, שאף היא עלתה לגדולה במרוצת המאה הי"ח. בניגוד לטוקאנים, הצטיינה משפחה זו בטיפוח קשרים עם מושלי דמשק. מרכז כוחם של בני

ג'ראר היה בצפון מחוז שומרון, שם היה להם מיבצר פרטי משלהם בכפר סנור, בו יכלו להחזיק מעמד גם נגד לחץ צבאי ומצור¹⁵⁰.

מיסי מחוז שומרון הוקדשו, על הרוב, למימון העליה לרגל למכה, אשר עליה היה מופקד פחה דמשק. במאה הי"ח היתה האימפריה העותמאנית חלשה עד כדי כך, שלא היה ניתן לגייס מיסים בדרך הרגילה, ופחה דמשק נאלץ לבוא מדי שנה בראש צבא למחוז שומרון, לגבות מיסים אלה ולדאוג בצורה זו לאמצעים לקיום החאג' למכה. פירמאן משנת 1727 מוסר על כך, שחלק ניכר מכפרי מחוז שומרון ננטשו על-ידי תושביהם מפחד לחץ המיסים מצד המושל ומצד התקיפים המקומיים. יחד עם זאת, אותו פירמאן מזכיר כי הסכומים שהועברו לקופת המימשל המרכזי היו זעומים ביותר. במחצית השניה של המאה הי"ח הסכים המימשל המרכזי לצמצם את גובה המיסים שנדרשו ממחוז שומרון, אך נראה שלקראת סוף המאה הי"ח השתפר המצב הכלכלי במחוז, וכתוצאה מכך הוחזר גובה מיסי המירי לרמתו הקודמת¹⁵¹. הנוסעים וולני¹⁵² ובראון¹⁵³ אף מוסרים, כי מחוז שכם היה מן העשירים ביותר בכל פחוות סוריה, אך ספק אם טענה זו היתה מוצדקת.

עם זאת, היתה קיימת יציבות מסוימת במחוז שומרון, בשונה מן המצב בצפון ארץ-ישראל, למשל. ניתן לעמוד על כך בהשוואת מספרי האחוזות הפיאודליות, כפי שהם משתקפים בדו"חות של ראשית המאה הי"ז, אמצעיתה (על-ידי הנוסע התורכי צ'לבי), ושל שנת 1715/6¹⁵⁴:

השנה	ז'עמה	תימאר	סה"כ
ראשית המאה הי"ז	7	47	54
צ'לבי (1649)	7	44	51
1715/6	6	48	54

אנחנו רואים, כי במשך 100 שנים לא חל שינוי במחוז שומרון. וזאת, בניגוד למחוזות אחרים: במחוז צפת, למשל, התבטלו האחוזות הפיאודליות לגמרי עוד בראשית המאה הי"ז, בעיקבות מלחמותיו של פאח'ר א-דין.

נפנה עתה לעדה השומרונית. אחד מאנשי חצרו של מוסטפה טוקאן הנ"ל היה השומרוני אברהם בן יעקה החנפי, שהצליח עקב מעמדו המיוחד לשפר את מצבם של בני עדתו, ואיפשר להם לשוב ולחדש את הקורבנות בראש הר גריזים. הוא השאיר אחריו כרוניקה קצרה המתארת את מלחמות דאהר אל-עמר, ובעיקר את התקפתו על שכם בשנת 1771, בה ניגף בידי גייסות הטוקאנים¹⁵⁵. (כן הצטיין אברהם בן יעקב זה כפייטן ומדקדק). לאחר מכן חזרו המוסלמים של שכם והפריעו לקורבנות הפסח שעל הר גריזים, והשומרונים נאלצו להפסיק אותם עד לרבע השני של המאה הי"ט. בכרוניקה השומרונית מסופר על הנזק שנגרם לעיר ברעידת האדמה של שנת 1759 ועל-ידי מגיפה קשה שבאה אחריה. נמסר שם על 4,000 קורבנות בעטייה של המגיפה בשכם, מספר מוגזם בלי ספק. אך נמסר גם כי 20 שומרונים נספו בה, וזאת

מאוכלוסיה כוללת של 200 נפשות. מספר זה מתקבל על הדעת¹⁵⁶. כן פגעו בקהילה השומרונית סכסוכים פנימיים, והכהן הגדול טביה בן יצחק עזב את עירו והתיישב תחילה ביפו ואחר כך בעזה; הוא חזר לשכם רק לאחר שמתו כל בני משפחת לוי שבעיר. אחרי מותו נשאר רק ילד בן 4, שלמה שמו, שכיהן ככהן גדול עד שנת 1855 בערך¹⁵⁷, והוא שעמד בקשר עם החוקר הצרפתי דה-סאסי ועם המיסיונרים האנגלו-סקסים שביקרו בשכם.

פלישתו של נפוליאון בשנת 1799 גרמה לחיסול הקהילות השומרוניות בעזה וביפו, ומאז נותרה רק הקהילה שבשכם¹⁵⁸.

בשל מיעוט הנוסעים הנוצרים, אין אנו שומעים בתקופה זו את הסיפורים הרגילים על השנאה בין היהודים לשומרונים, ורק הגיאוגרף ההולנדי וילהלם בכיאן, שלא ביקר בארץ בעצמו, טוען, כי הסיפור שהשומרונים סוגדים ליונה הוא השמצה המופצת על ידי היהודים¹⁵⁹.

סיכום ביניים

לפני שנפנה למאה ה"ט, מן הראוי לסכם את תולדות יהודי שכם במאות ה"ז-י"ח. יש להדגיש, כי הכמות הרבה של ידיעות על עצם קיומו של יישוב יהודי בשכם מאפשרת להסיק, כי קיום זה היה רצוף ועכ"פ בחומר המצוי בידינו כיום אין סימן לכך שחלה בו הפסקה. עם זאת, היה זה יישוב קטן ודל. הידיעות הבודדות בקשר לעיסוקיהם של יהודי שכם נסבות לרוב על מסחר, אם כי ידיעה אחת מדברת גם על הכנת יין, ויש רמז לעבודת צורפות. חלק מן המסחר התנהל מחוץ לגבולות העיר שכם, וחלק לא מבוטל מן הידיעות שבידינו מדבר על אנשים היוצאים מן העיר לצורך פרנסה. מוזכר אמנם בית כנסת קטן, אך לא נראה שהתנהלו בו חיי קהילה סדירים. אין אנו שומעים על ישיבתו של רב במקום, ובכל השאלות נהגו לפנות לחכמי ירושלים. היישוב היהודי בשכם לא נפל בגודלו, בדרך כלל, מן היישוב השומרוני שם, ואף עלה עליו. ריבוי הידיעות על העדה השומרונית בשכם, לעומת מיעוטן על אודות העדה היהודית, יוצר רושם מוטעה, כאילו היתה האחרונה קטנה מן הראשונה. אך נראה כי אחדים מן השומרונים תפסו עמדות כוח והשפעה בשכם, ואין כל סימן לכך לגבי היהודים.

נפנה עתה למאה ה"ט, העשירה הרבה יותר במקורות, המדברים הן ביהודי שכם והן בשומרונים שבה. בעיקר מסרו המיסיונרים הפרוטסטנטים ובני חוגם תיאורים מפורטים ומעניינים. חשיבותם רבה לא רק לגבי המצב במאה ה"ט. בשל מיעוט השינויים שחלו בחיים בשכם, ניתן להניח כי תיאורים אלה משקפים עדיין גם משהו מן המצב שהיה קיים שם במאות הקודמות, אשר לגביהן אין ברשותנו חומר תיעודי דומה.

עם גמר מלחמות נפוליאון הולכים ורבים המבקרים בארץ-ישראל, הבאים מאירופה, וכתוצאה מכך משתפרים מקורות הידיעות. רקע הנוסעים האלה שונה משהיה במאה הי"ז. לרבים מהם עניין במדע, במחקר ובגילויים וגם בסטטיסטיקה. מעתה נמצאים ברשותנו כמה וכמה נתונים לגבי מספר יהודי שכם. זאצן¹⁶⁰ הגרמני מוסר בשנת 1806 על 10 עד 15 גברים יהודים (כלומר בתי אב, ובסה"כ יש להעריך את מספר הנפשות ב-40 עד 60). האנגלי טרנר¹⁶¹ מוסר על 100 יהודים בשנת 1815. שנה לאחריו טוען בקינגהם¹⁶², שלא מצא כלל יהודים תושבי קבע בשכם, וכי אלה הנמצאים שם הם רק מבקרים במקום. האם קרה משהו לקהילה היהודית בין 1815 ל-1816? חסרות כל ידיעות בנדון. אפשר, מצד אחד, שמגיפה או מלחמות מקומיות פגעו ביהודים, אך אפשר גם שבקינגהם פשוט לא התאמץ די כדי למצוא את היהודים במקום; כן התקשה גם בגילוי השומרונים בעיר. עם זאת, ניתן אולי לראות חיזוק לדבריו במספר שמוסר קונור¹⁶³, ראשון המיסיונרים האנגלוסקסים שהגיע לארץ בשנת 1820. לדבריו, היו בשכם רק 15 יהודים (הוא מדגיש, כי מדובר בנפשות ולא בראשי בתי אב). הוא אמנם ממעיט גם במספר השומרונים שבעיר (40), אבל אולי יש גם כאן רמז לפגיעה כלשהי בשתי העדות בשנים שקדמו למועד ביקורו. חברו למקצוע, ג'ובאט¹⁶⁴, מוסר בשנת 1823, כי מספר היהודים קטן מזה של השומרונים, ומספר השומרונים 20 עד 30 בתי אב (כלומר כ-100 נפש). דויד דבית הלל¹⁶⁵ מזכיר בשנת 1824 10 משפחות יהודיות, כלומר כ-40 נפש, ומספר זה איננו נראה מנוגד לנאמר הן על-ידי קונור והן על-ידי ג'ובאט. מתקבל הרושם כי היישוב היהודי, שמנה יותר מכ-100 נפשות בסוף המאה הי"ז, הצטמק לאחר מכן במידה ניכרת. מאיזה מוצא היו יהודי שכם? דויד דבית הלל טוען, כי הם "מילידי הארץ". המיסיונר יוסף וולף¹⁶⁶ מזכיר יהודי משכם שהוא ממוצא מרוקאי. הצייר הצרפתי דה-לבור מזכיר יהודי אשכנזי, תושב שכם, ומספר כי היה בנקאי, אך לא נראה שהצליח בעסקיו. הוא מתואר כ"מלוכלך ולבוש סחבות". נאמר עליו שידע לדבר איטלקית, תורכית וערבית. כזכור, מקצוע אחר בו עסקו יהודים, כנזכר בספרות השו"ת, הוא ייצור יין. זאצן ודויד דבית הלל מספרים גם על בית כנסת קטן, שמו היה "מערת שכם", כפי שנמסר מאוחר יותר¹⁶⁸. על מקום מגורי היהודים אמר ג'ורג' רובינסון¹⁶⁹, כי שוכנים הם בחצר קטנה סמוך לשוק. כמו בתקופות קודמות כן גם עתה נאלצו, כנראה, רבים מיהודי שכם לנדוד אל מחוץ לעיר כדי להרוויח למחייתם. דה-לבורד, למשל, מזכיר כי פגש את הבנקאי הנ"ל בכפר עראבה בשומרון. וולף פגש יהודים משכם הן בירושלים והן בבעל בק. בראש הקהילה עמד באותה תקופה דוד סתהון, שעלה עוד בשנת 1788 מסוריה ונפקד עדיין במיפקד מונטפיורי בשנת 1839. הוא שימש כפרנס הקהילה והיה אחראי לענייני היהודים בפני השלטונות המוסלמיים¹⁷⁰.

בראשית המאה הי"ט היה השלטון במחוז שומרון בידיהן של כשמונה משפחות חשובות, ומתוך שורותיהן גויסו עפ"י רוב שני המושלים שבמחוזות שכם וג'נין.

מאבק תמידי היה נטוש בין משפחות אלה על משרות המושל ועל עמדות הכוח האחרות במחוז. מושל דמשק בחש אף הוא בקדירה לפי העיקרון המקודש – "הפרד ומשול", אך התקיפים המקומיים מצידם סיכסכו כמיטב יכולתם בין פחת דמשק לפחת צידון. האימפריה העותמאנית בכללותה הגיעה בשנותיה הראשונות של המאה הי"ט לנקודת שפל כזו, שהשלטון המעשי היה רובו ככולו בידי בעלי השררה המקומיים. לכן הותרה הרצועה אף לגבי שני המחנות של קיס וימן, וסכסוכיהם האין-סופיים עמדו במרכז הזירה הארץ-ישראלית. במחוז שומרון השתייכו למחנה הקיסי משפחות נימר, ג'יוסי (באיזור קלקיליה-טירה), קאסם אל-אחמד (מרכזם בג'מעין, מדרום לשכם) ועבד אל האדי (מרכזם בעראבה)¹⁷¹, והם ענף זוטר של משפחת ג'ראר החזקה בצפון מחוז שומרון, משפחות נימר וג'יוסי הוותיקות היו בירידה, ומשפחות קאסם אל-אחמד ועבד אל האדי היו בקו עליה. משפחת ג'ראר (באיזור ג'בעה-סנור, קאקון ובקעה) ומשפחת טוקאן, השתייכו למחנה הימני. אך דווקא בין שתיהן התנהל עיקר המאבק על הבכורה בהר שומרון, כשמשפחת נימר תומכת תחילה בטוקאנים, ובעשור השני של המאה הי"ט – במשפחת ג'ראר. לאחר מכן אף התארגנה יחד עם משפחות אחרות נגד הטוקאנים, אך ללא הצלחה, ומשפחת טוקאן ממשיכה להיות החשובה במשפחות מחוז שומרון, כשעיקר בסיס הכוח שלה בשכם עצמה, והיא נתמכת על-ידי שבטים בדואים שונים במזרחה. חשיבות כל המשפחות האלה היתה מבוססת קודם כל על כוחן הצבאי. לכל משפחה היו מצדדים מבין הפלאחים שבהרי שומרון, כולם מצוידים בכלי ירי שונים וששים, בדרך כלל, להשתתף בהתנגשות מזוינת¹⁷². לעתים חרגו התנגשויות אלו אל מעבר למסגרת המקומית, וכך בשנת 1799, כשהגנרלים הצרפתים דמה ולאן ניסו לחדור להר שכם בעת פלישת נפוליאון¹⁷³, הוכיחו הכוחות המקומיים של מחוז שומרון את יעילותם והדפו את ההתקפות¹⁷⁴. אלו היו, למעשה, התבוסות היחידות של הצרפתים בארץ-ישראל בקרב בשדה הפתוח (פרט למצור על עכו, כמובן, אך שם מדובר במצור, וכוחה הימי של בריטניה בא לעזרת הנצורים). כאן מתבטאת אפוא הרמה הצבאית הגבוהה של גייסות המקומיים בהר שומרון, והיא המסבירה גם את מידת עצמאותם הרבה של התקיפים המקומיים.

האצולה המקומית קיבלה על עצמה שניים מן התפקידים העיקריים של השלטון, אשר המימשל העותמאני לא היה מסוגל עוד למלאן: היא דאגה הן לגביית המיסים והן למידה מסוימת של סדר ושקט באזורים שבשליטתה¹⁷⁵. התקיפים של מחוז שכם היו אולי בעלי השררה החזקים והעצמאיים ביותר בכל מחוזות ארץ-ישראל, ורק הפיאודלים של הר חברון יכלו להתחרות בהם. כתוצאה מכך היה מחוז שומרון במאה הי"ח ותחילת הי"ט מעין מדינה נפרדת, הנשלטת על-ידי האצולה המקומית, המסוכסכת אמנם בינה לבין עצמה אך מוכנה להתאחד נגד כל מי שרוצה להתערב בענייניה מבחוץ – יהיה זה הצבא הצרפתי הפולש, או אף הפחה התורכי של דמשק. דווקא בנכונות זו להגן על מחוזם, הבטיחו התקיפים לשומרון בכלל, ולשכם בפרט, מצב טוב יותר מזה שממנו נהנו רוב האזורים של ארץ-ישראל, בתקופה של חולשת השלטון המרכזי ושל אנרכיה גואה.

ואמנם, שכם מתוארת בצבעים ורודים למדי על-ידי רוב המבקרים מן המערב בתקופה זו¹⁷⁶. זאצן מוסר בשנת 1806¹⁷⁷, שמספר תושביה היה כ-8,000 ומזכיר כבר גם את תעשיית הסבון המקומית, ששימשה לאחר מכן כמשענת עיקרית לכלכלת שכם. בקינגהם (1816), וילסון (1819) ופיילוני (1827)¹⁷⁸, העריכו את האוכלוסיה בכ-10,000 נפש. מספר תושבי שכם היה באותו פרק זמן שווה בערך לזה של ירושלים, של עזה ושל עכו, וארבע ערים אלה יחד היו הגדולות בארץ-ישראל. לא ניתן, מחוסר סטטיסטיקות מדויקות, לברר איזו מהן היתה הגדולה ביותר¹⁷⁹. הנוסעים הנוצרים גילו כולם עניין בעדה השומרונית, וכתוצאה מכך רבות הידיעות אודותיה. רובם מסכימים על מספריהם – הן דויד דבית הלל (1824) והן דה-לבורד הרושמים 40 בתי אב, וזאצן מזכיר בשנת 1806 אותו מספר עצמו בדברו על 200 נפש. רק קונור (1820) מדבר על 40 נפשות בלבד, וג'ובאט (1823) על תריסר משפחות. ג'ובאט מציין גם את ההשתייכות השבטית של משפחות אלה: משפחה אחת משבט לוי, אחת מבנימין, 4–5 ממנשה והשאר מאפרים. הכרוניקה השומרונית מוסרת על רדיפות השומרונים על-ידי צד זה או אחר במאבקי התקיפים המקומיים¹⁸⁰. לעומת זאת מוסר דויד דבית הלל, כי אחד מחברי העדה משמש כמזכירו של מושל העיר, ומכאן שנשתמרו בכל זאת בידי העדה עמדות כוח והשפעה מסוימות, שבזכותן נתאפשר בשנת 1820 חידוש הקורבנות על הר גריזים. קונור מספר, כי פגש יהודים מתארחים אצל הכהן הגדול, שעה שבא לבקרו, ומדגיש את היחס הידידותי שמצא ביניהם לבין השומרונים. זוהי עדות נוספת לכך, שהיחסים בשכם בין יהודים לשומרונים – על אף חילוקי הדעות בענייני דת – היו תקינים בהחלט ואף ידידותיים למדי.

שבירת עצמאותו של מחוז שומרון 1829–1860

א. המחוז

בהמשך המאה הי"ט הונחתו מכה אחר מכה על מעמדו המסורתי הכמעט-עצמאי של מחוז שומרון ועל מעמדה של האצולה הפיאודלית השולטת בו. למעשה, לא באו מכות אלה במפתיע. עוד בראשית המאה הי"ט תכנן השלטון העותמאני המרכזי לכוף את רצונו על המחוזות הנידחים, ועל מחוז שכם בכללם, ולבטל את עצמאות התקיפים השולטים בהם למעשה¹⁸¹. לשם ביצוע מדיניות זו מינה הסולטאן את הוואלי (המושל) של צידון, עבדאללה פחה (שמושבו בעכו), גם למושל שכם, ירושלים וחברון, מתוך כוונה שישבור את התנגדות התקיפים המקומיים. עבדאללה מינה את אנשי שלומו לעמדות מפתח במחוז שומרון, אסר רבים מראשי המשפחות השליטות והתחיל לגבות את המיסים באופן ישיר. רוב התקיפים שלא נאסרו התנגדו

לצעדיו אלה, מלבד משפחת טוקאן אשר שיתפה תחילה פעולה איתו, בהתאם למדיניותה המסורתית של טיפוח יחסים טובים עם הוואלי של צידון. אבל מאוחר יותר עברה גם משפחה זו למחנה מתנגדיו. בראש המתנגדים לעבדאללה ניצבה משפחת ג'ראר, והמאבק התמקד בשנים 1829/30 סביב מיבצרה סנור, שם התגוננו בני המשפחה בעקשנות בעזרת לוחמיהם. המלחמה התנהלה גם בכל צפון מחוז שומרון: כפרים נשרפו – אחדים אף נחרבו ואנשים נטבחו. עבדאללה הביא לעזרתו כוחות מרוניטיים מלבנון (ואף כמה לוחמים יהודים מתושבי דיר אל-קמר וחצביה), ובעזרתם הכריח את מגיני סנור להגיע לפשרה, שכתוצאה ממנה נהרס מיבצרה¹⁸².

בעקבות זאת הצליח עבדאללה פחה להשתלט לזמן קצר על מחוז שומרון כולו. אך הוא עצמו הודח על ידי מוחמד עלי (1831/2), ומחוז שומרון עבר, יחד עם כל ארץ-ישראל וסוריה, לשלטון מצרי. נציגי משפחת טוקאן יצאו עד אל-עריש לקבל את פני הצבא הכובש¹⁸³, אך בשל היחסים המתוחים בינם לבין יתר המשפחות החשובות של מחוז שומרון – מתיחות אשר שורשיה היו נעוצים בעזרה שהגישו הטוקאנים לעבדאללה בשלבים הראשונים של פעולת הדיכוי שלו – החליט איברהים פחה להתבסס דווקא על משפחת עבד אל-האדי היריבה, וחוסיין עבד אל-האדי הפך להיות בן בריתם הנאמן של המצרים ומונה למודיר (מושל) של צידון. בניו מונו למושלי ג'נין ויפו, וגם מושל שכם היה ממקורביו¹⁸⁴.

אך במהרה הסתבר, שגם המצרים דגלו בשלטון ריכוזי. תחילה לא יכלו להתערב בפרטי הנעשה במחוזות הארץ-ישראליים, מאחר שהיו עסוקים במלחמותיהם בסוריה ואנטוליה. חוסיין עבד אל-האדי שימש במשך זמן זה מושלה הכל-יכול של ארץ-ישראל כולה. אך עם סיום המלחמה התברר, שהמצרים לא התכוונו כלל לאפשר לתקיפים המקומיים להמשיך לשלוט באזוריהם. הם דאגו בעצמם לסדר ולשקט באיזור כולו ואספו את המיסים באמצעות אנשיהם. בכך נטלו לעצמם את שני התפקידים העיקריים, ששימשו בעבר בסיס לשלטונם של הפיאודלים המקומיים, והוציאו מידיהם את הכלים עליהם ביססו את גדולתם. ראשי המשפחות הגדולות הבינו כי אין אפשרות של פשרה בין דרך החיים שלהם לבין המשטר הריכוזי המצרי. ההתנגדות לשלטון החדש במחוז שומרון התמקדה סביב ראש המשפחה קאסם אל-אחמד ובניו, שפתחו בחודש מאי בשנת 1834 במרד נגד המצרים. בעקבותיהם הלכו רוב התקיפים האחרים ביתר מחוזות ארץ-ישראל. התפתח ברחבי הארץ "מרד הפלאחים", אך על אף שמו היו האצילים המקומיים המושכים האמיתיים בחוטים. גם לאחר שדוכא המרד ביתר חלקי הארץ המשיך קאסם אל-אחמד לעמוד במרי ואיברהים פחה נאלץ לכבוש את מחוז שכם, כפר אחרי כפר, עד שלבסוף נתפסו קאסם אל-אחמד ויתר ראשי המרד והוצאו להורג, ומחוז שכם הרגיש שוב את ידו הקשה של כובש¹⁸⁵. לפי מקור אחד¹⁸⁶ נהרגו במרד זה 2,000 מתושבי שכם. שלוש שנים מאוחר יותר נראו בה עדיין סימני פגיעות של התותחים המצריים. העיר, שהיתה לדברי אותו מקור אחת העשירות בארץ-ישראל, הפכה עתה "לעיר עניה, בלי תנועה וללא עושר". אחת מתוצאות המרד היתה היעלמותה של משפחת קאסם אל-אחמד מן המפה הפוליטית של מחוז שומרון, ואילו

משפחת עבד אל-האדי עלתה עתה ותפסה את מקום משפחת ג'ראר, בתחרות עם משפחת טוקאן על הבכורה במחוז כולו. גם משפחת נימר, שלא השתתפה במרד, התחזקה שוב¹⁸⁷. מכל מקום לפי שעה איבדו התקיפים המקומיים את עצמאותם, ונספגו בחלקם לתוך המנגנון הממלכתי בתפקידים שונים. מאז ימי איברהים פחה נשארה האריסטוקרטיה של מחוז שכם מפולגת לשני מחנות: "דאר אל-מסרי" – מפלגתה של משפחת עבד אל-האדי, המשתפת פעולה עם המצרים, ו"דאר אל-בי" מפלגתה של משפחת טוקאן, שעמדה לאתר תבוסת משפחת קאסם אל-אחמד בראש המתנגדים לשלטון זה. שמות אלה והפילוג ביניהם נשתמרו עד לראשית המאה הכ¹⁸⁸.

המשפחות המיוחסות של מחוז שכם קיוו כי עם נסיגת המצרים בשנת 1840 והחזרת השלטון התורכי, ישתנה המצב. אך הסתבר, כי השלטון העותמאני עמד באותן שנים בסימן תיקוני ה"תנזימאת" ואף הוא דגל בריכוזיות, בקידמה ובנטיה לחידושים מערביים. עקרונות השלטון דמו עתה לאלה שהדריכו את איברהים פחה בתקופת השלטון המצרי, אלא שלא היה ניתן להגשים אותם מיד בפרובינציות הנידחות, כגון מחוז שומרון. כתוצאה מכך התחדש במחוז זה המאבק על רקע המחלוקת בין קיס לימן כששתי המשפחות – טוקאן ועבד אל-האדי, נאבקות על משרת מושל המחוז ועל הבכורה בהר שומרון. משפחת עבד אל-האדי ה"קיסית" נתמכה בעיקר על-ידי משפחת נימר, ומשפחת טוקאן ה"ימנית" זכתה בתמיכת משפחות ג'ראר וריאן. גם שבטים בדווים השתתפו במאבק. התורכים עצמם היוו את הצלע השלישית במשולש הכוחות במחוז שומרון, כשכוחם הצבאי אין בו עדיין כדי לכפות את רצונם על 20,000 הלוחמים הפלאחים בהר שומרון. תפקיד מושל המחוז עבר במהירות מסחררת מיד ליד בין תורכים, טוקאנים ובני עבד-אל-האדי, ותשלום שוחד למושל מחוז ירושלים – אשר לו היה כפוף מחוז שכם, שיחק תפקיד לא מבוטל בהחלטה, למי להעניק תפקיד מפתח זה. החל משנת 1851 חודש המאבק הצבאי בין משפחות טוקאן ועבד אל-האדי. התורכים לא התערבו, ואולי אף ראו בעין יפה את שפיכות הדמים בין שני מחנות מרדניים אלה. ראשי המחנות נאסרו והוגלו חליפות, אך מחמוד, ראש משפחת עבד אל-האדי, זכה בתמיכה תורכית רבה יותר מסולימאן בי הטוקאני. מושל ירושלים, קיאמיל ביי, אף המשיך לסכסך את משפחות טוקאן ועבד אל-האדי אלה באלה. למרות השוחד בסך 120,000 פיאסטרים שקיבל מן הטוקאנים, הרי למעשה עזר למחמוד ביי להתמנות למושל שכם. מחמוד ביי היה צריך אף הוא לשלם לקיאמיל פחה. לצורך זה, וגם כדי להחליש את מתנגדיו הטוקאנים, עבר בכפרים הכפופים להם וגייס במקום מיסים והיטלים למטרותיו. תוך כדי כך נהרגו כ-700 איש, ותושבי עשרים יישובים ברחו למחוז עכו השכן. פעולות אלה עוררו שנאה רבה נגד מחמוד, והוא וקיאמיל פחה השתדלו להטותה לאפיקים אחרים, על-ידי ליבוי השנאה נגד זרים. הוראות השלטון המרכזי (ה"חטי הומאין" של שנת 1856, גולת הכותרת של תקופת התנזימאת) שימשו להם אמתלה לכך, והם הפגינו בכל הזדמנות את יחסם הקרוב לקונסולים הזרים כדי לרמוז, כי אלה האחראים למה שמתרחש במחוז. שינאת ההמון בשכם נגד הזרים מצאה פורקנה

כשמיסיונר אנגלי הרג בשגגה קבצן שניגש אל סוסו והושיט יד לתפוס את הנשק שעליו. המיסיונר הצליח אמנם למצוא מקלט בבית המושל, אך ההמון של שכם הסתער על הרובע הנוצרי הקטן שבעיר, הרס את כנסיותיו וגם את בתי הסוכנים הקונסולריים הצרפתי והאנגלי, קרע את דגליהם, הרג סוחר יווני והשליך ילד נוצרי לסיד רותח. מחמוד ביי יצא נשכר מכל העניין: מאחר שנדרש לשלם פיצויים לקונסולים הזרים, בשל הפגיעה בסוכניהם, התעשר עוד יותר תוך כדי גיוס הכספים הדרושים לכך מידי האוכלוסיה.

אלא שסבלנות המימשל המרכזי פקעה, ובשנת 1858 הוחלט לפעול בתקיפות. קיאמיל פחה הוחלף, מחמוד ביי סולק מתפקידו, ושכם הועברה מכפיפות למושל ירושלים לכפיפות מושל ביירות. למושל המחוז החדש של שכם, זיאה ביי, הוענק מעמד עצמאי השווה לזה של מושל ירושלים. הועמד לרשותו כוח צבאי מוגבר, עם הוראות להכניע את המנהיגים המקומיים. הסיבות לשינויים אלה היו שיחרורם של כוחות צבאיים ניכרים לאחר סיום מלחמת קרים מצד אחד, ולחצן של המעצמות האירופאיות, אשר הסוכנים הקונסולריים שלהן נפגעו בפרעות, מצד שני. לאלה נוספו עקרונותיו הצנטרליסטיים של משטר התנזימאת התורכי. משפחת אל-האדי עמדה עתה בראש התנגדותם של התקיפים המקומיים, כשהיא מתבססת על מבצרה עראבה, בדומה למאבקה של משפחת ג'ראר בסנור בזמנו של עבדאללה. אלא שהפעם סייעו משפחות ג'ראר וטוקאן לתורכים, ובעזרתם הותקפה עראבה ונכבשה סופית באפריל 1859. רבים מתושביה נהרגו והמקום עצמו נהרס. עתה נשבר סופית כוחה הצבאי של משפחת עבד אל-האדי, ועמה – גדולתם של כל התקיפים של מחוז שומרון¹⁸⁹. אמנם היתה עוד התקוממות בסוף שנת 1859, אך זו דוכאה בעזרת כוחות צבאיים תורכיים מכל חלקי ארץ-ישראל. לאחר שנים של סכסוכים, של מלחמות אחים ושל התקוממויות, השתרר החל משנת 1860, בערך, שקט שלא הופרע עוד, במחוז שומרון כולו¹⁹⁰.

ב. העיר

שכם נפגעה לא רק מפגעי אדם אלא גם מפגעי טבע. באחד בינואר 1837 פגעה בה אותה רעידת אדמה, שגרמה להרג כה רב בצפת ובטבריה. גם בשכם נגרם הרס רב. לפי הדו"ח העותמאני הרשמי¹⁹¹ נהרגו 48 איש, רובע אחד נחרב, שני נפגע קשה ויתר העיר ניזוקה. שני מקורות עבריים¹⁹² מאשרים את הנאמר בדו"ח הרשמי ומוסרים על 60 נפשות שנהרגו. נראה כי הכוונה כאן לנפשות בכלל ולא דווקא ליהודים, כפי שהניח יערי¹⁹³, כי לא ייתכן אומדן הרוגים יהודים רבים יותר מסך כל הרוגי העיר. הצרפתי בפטיסטין פוג'ולה¹⁹⁴, שביקר בשכם בשנת 1837, טוען כי כמחצית העיר חרבה ומאשר כי מספר ההרוגים הכולל היה כ-40. גם הגרמני שוברט¹⁹⁵ מזכיר באותה שנה כי לא פונו עדיין ערימות ההריסות מכל המקומות וכי הן סותמות אחדים מן המעברים שבעיר. אך מתיאורי הנוסעים שהגיעו לשכם בשנים שלאחר מכן עולה כי שרידי רעידת

האדמה סולקו מהר למדי. אדוארד רובינסון¹⁹⁶ כבר אינו מזכיר אותם בשנת 1838. הוא מתאר במיוחד את סביבתה העשירה של העיר.

"כל העמק מלא גינות, בהן מגדלים ירקות וכרמים עם כל סוגי הפרי. המים המאפשרים גידולים אלה בוקעים מן האדמה במקומות שונים ויוצרים נחלים הזורמים מערבה. המראה נגלה לעינינו לפתע כחלום. לא ראינו שום דבר הדומה לו בארץ ישראל כולה".
נביא כאן תיאורים נוספים של שכם. האמריקאי אולין¹⁹⁷ תיאר אותה בשנת 1840 כדלקמן:

"צורת העיר ארוכה וצרה, מתמשכת לרגלי הר גריזים ושוכנת בחלקה על תחתית מדרונו. הבתים בנויים באופן איתן, הכל מאבן החל ברצפה וגמור בתיקרת הכיפות. הרחובות צרים ואינם מרוצפים כהלכה, מלאי רפש, אבנים ומכשולים אחרים, והם מלוכלכים ביותר. השווקים מוצלים במחצלות בדומה לאלה שבירושלים, אך אלה שבשכם עולים על האחרונים בשל ריבוי הסחורות: מצויים בהם הן מיני מזון מושכים והן מיגוון רב של מוצרים מזרחיים".

הגיעו אלינו תיאורים דומים רבים, אך נזכיר כאן רק עוד שלושה חריגים במקצת. המיסיונר וודקוק¹⁹⁸ תיאר את שכם שמונה שנים מאוחר יותר:

"עיר סורית ישנה, כפי שנראתה בוודאי כבר לפני אלף שנים. הצבעים העליונים של לבוש מזרחי הוסיפו חיים למראה, שבלעדיהם היה נראה קודר ועכור, אך מבחינה ארכיטקטונית הבניינים המעניינים היחידים היו מן התקופה הערבית והצלבנית".
הצרפתי אנול¹⁹⁹ רשם בשנת 1853:

"לשכם מראה מקורי, לכל בית יש גינה ומזרקה משלו, המקום רענן כולו וקילוח המים לא נדם אף לרגע. פרט לשווקים, ששם ניתן עוד להתהלך איך שהוא, הרי רחובותיה האחרים של העיר, הינם הצרים, המעוקלים והבלתי אפשריים ביותר שניתן לתאר. בכל מקום יש חומה שחוצה אותם, וחפירה שחותכת אותם. כאן צריך לעלות, שם לרדת. שער נמוך מחייב אותך להתכופף כמעט עד הרצפה, ולעיתים אתה מוצא עצמך מול שער סגור, שאינו מאפשר לך להמשיך בדרכך כלל, אלא תמורת תשלום".

ולבסוף, תיאור של שכם לפנות בוקר, מידי הגרמני אלבן שטולץ²⁰⁰:

"אם בעיר קתולית מקבלים את עלות השחר בצלצולי פעמונים רבים, הרי בעיר שכם מקבלים פניו בנביחת כלבים ענקית, עד כי מתקבל הרושם כי העיר אין בה אלא כלבים. נראה כי לכלבים יש מנהגים משלהם, הנמסרים מדור לדור... ובשכם הם מתבטאים בכך שכל אוכלוסיית הכלבים, כדוגמת תרנגול, נובחת לקראת השמש העולה".

את תושבי העיר מתאר אנול הנ"ל: "כל זר המגיע לשכם נדהם מיפי האוכלוסיה. לגברים הופעה גאה, והבעת פנים מעוררת כבוד, לילדים הבעה עדינה ועור יפה, שכמותם אין רואים במקומות אחרים". אולין מתאר לבושו של מוסלמי בעל עמדה: "גלימת משי בצבע עליז, נעלי בית אדומות וטורבאן ירוק".^{200א} אשר ליהודי שכם, מציין פרנקל²⁰¹ כי הם לבושים בסחבות מלוכלכות. מקורות אחדים מציינים, כי לבושם של השומרונים שונה מזה של היהודים ומהודר ממנו²⁰². המיסיונר ג'ון וילסון²⁰³ עומד על הופעתם הנאה של השומרונים:

"ועל הדמיון שביניהם כדמיון בין בני משפחה אחת. כל הגברים לבשו טורבאנים אדומים ורק הכוהן הגדול חבש טורבאן לבן... פניהם היו שונים מאלה של היהודים ועגולים יותר. הם היו לבושים בגלימות כותנה בעלות פסים צבעוניים. הנשים לבשו מכנסיים רחבים כדוגמת המוסלמיות. אחדים מן הילדים היו יפים במיוחד, ובהירי שיער כמו אצלנו." מה היה הבסיס הכלכלי של החיים בשכם? מקורות שונים²⁰⁴ מדגישים את ייצור הסבון כתעשיית הראשית של שכם, ולצידה – הכנת שמן זית, הדרוש לתעשיית הסבון כחומר הגלם הראשי שלו, אך המשמש גם כמוצר ייצוא בפני עצמו. דירבין²⁰⁵ האמריקאי אף מציין את האיכות הטובה של הסבון השכמי. בצידם חשוב המסחר בכותנה, שאף היא שימשה מוצר ייצוא חשוב²⁰⁶. אחרים הזכירו את גידולי הסביבה החקלאית²⁰⁷. היו קיימים גם ענפים משניים. כך מזכיר אנול הנ"ל, כי בורסקאי פרש לרגליו עור בקר באמצע הרחוב, למען יתרכך על-ידי דריכת העוברים ושבים. היינצלמן²⁰⁸ הגרמני מספר, כי ברחובות הראשיים של שכם מצויות החנויות העיקריות, ואילו בסימטאות הצדדיות ישנם בתי מלאכה שונים. וודקוק²⁰⁹ מדווח כי שוקי שכם הם פרימיטיביים; לעומתו מדגיש דירבין²¹⁰, כי ראה בשכם יותר מסחר ועושר מאשר בכל מקום אחר בארץ-ישראל. נורוב²¹¹ הרוסי מוסר, כי עיקר המסחר הוא עם דמשק ועם יפו.

כיצד השתלבו היהודים במערכת זו של הכלכלה השכמית? נדמה, כי לא השתלבו בה כלל, וכי עיסוקיהם היו שוליים למדי. השומרונים היו מעורים יותר, לפחות בתקופה זו, והופעתם העידה על מצב כלכלי טוב יותר. היהודים מתוארים בדרך כלל כעניים²¹², אך ד"ר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי²¹³, מדגיש כי היו ביניהם גם סוחרים עשירים וכי בני הקהילה חיו "חיים נעימים". הנוסע האירי ברטון²¹⁴ מוסר, כי הם עסקו בהכנת יין, אם כי בעיר מוסלמית קנאית זו לא היו לו בוודאי קונים, פרט לתיירים היהודים והנוצרים המעטים. מכל מקום, על-פי עדותו של ברטון לא היתה איכותו טובה במיוחד.

ממקור אחר נמסר²¹⁵, כי השלטונות החרימו יין שהובא לעיר על-ידי יהודים. יש בידינו רישום מדויק של משלחי היד של כל יהודי העיר, שהוכן בשנת 1839 על ידי ד"ר הלוי, אשר ליווה את מונטיפיורי במסעו²¹⁶.

והרי הרשימה: 6 סנדלרים; 4 צורפים; 4 סוחרים; 1 חייט; 1 שליח; 1 חוטב עצים; 1 שמש שהוא גם סוחר; 4 עניים; 2 "בטלנים".

ניתוח אחר של נתונים אלה²¹⁷ מדבר על 70% של המתפרנסים מבין יהודי שכם, העוסקים במלאכה ובעבודה; 15% שעוסקים במסחר, ו-15% שעוסקים בענייני דת. ארבע שנים אחרי ד"ר הלוי מוסר המיסיונר ג'ון וילסון²¹⁸ על שני סוחרים יהודים וצורף אחד, כשהיתר הם "לרוב אנשי דת עניים". נתונים אלה קיבל אמנם מראשי הקהילה, אך אין הם יסודיים כדוגמת אלה של ד"ר הלוי. מקצוע יהודי נוסף, אם כי אולי שולי, היה הובלת תיירים. החוקר הגרמני ספ²¹⁹ מספר כי יהודי דרש ממנו שיעסיק אותו כמדריך וכמוביל, וכשסירב לעשות זאת התנפל עליו האיש יחד עם "קבוצת הולכי בטל" בחורשת זיתים שמחוץ לעיר, שדדו ממנו את ניירותיו ומפותיו, ורדפו אחריו עד שער העיר.

תושבי שכם המוסלמים היו מפורסמים באופיים התוסס והמרדני ובשנאתם לזרים.²²⁰ נוסעים מערביים מתלוננים על הגידופים שהוטחו נגדם ברחובות העיר, וגרוע מזה, על האבנים שיידו בהם.²²¹ להלן תיאורו של י"א ספנסר²²² משנת 1849: "הרחוב היה מלא אנשים, כך שיכולנו לעבור בטור עורפי בלבד... תחילה רק הסתכלו עלינו בבוז, ולא שמנו לב לכך. אחר כך התחילו לקלל אותנו, ומזה לא התלהבנו במיוחד, אך יכולנו לסבול זאת. אחר כך חזרו הנערים והנערות על מלים מעליבות ופתחו בשירים ובהם דברי השמצה נגד 'הכלבים הנוצריים', וזה היה מרגיז, אך לא משמעותי במיוחד. אך התוצאה היתה, כפי שניתן להבין, שתוך זמן קצר היתה התעוררות כללית נגדנו בעיר פנאטית זו. האנשים המבוגרים וההורים התחילו לצאת מבתיהם כדי לראות מה קורה, ולאור חיוכי העידוד שלהם נדחפו הצעירים לצעדים קיצוניים יותר... אני הייתי האחרון בטור ומזכיר זאת במגמה להראות שלי היו הבעיות הקשות ביותר... ילדים הרימו אבנים והתחילו להשליכן עלינו; הפעם לא נפגע איש אך הרעה החלה, נערים אחרים הרימו אבנים נוספות ותוך רגע רגמו אותנו במטחים נוספים; אחדים פגעו בי בכוח רב. ומאחר שהסיכויים היו לרעתנו, כי היתה כאן עיר שלימה נגד שלושה או ארבעה אנשים, ידעתי שעלינו להסתלק מכאן בדרך המהירה ביותר..."

רבות העדויות גם על היחס הרע של האוכלוסיה המוסלמית אל המיעוט השומרוני והיהודי היושב בקירבה. בשנת 1841 מוסרת הכרוניקה השומרונית על קשר מוסלמי לרצוח את כל השומרונים שבעיר. השומרונים ניסו לפייס את המוסלמים במתנות כסף, אך לשווא, ויעקב אש-שלבי כותב בזכרונותיו, כי ניצלו רק הודות לראשון לציון היהודי בירושלים, אשר אישר כי הם חלק מבני ישראל וכי מאמינים הם באמיתות התורה. הודות לאישור זה הוכיחו השומרונים את זכותם להימנות על "עמי הספר" בעלי המעמד המוכר על-ידי האיסלאם, והמנהיגים המוסלמים של שכם קיבלו עדות זו והרפו מהם.²²³ על התעללות ביהודים מוסר המיסיונר ג'ון וילסון²²⁴:

"שבעה יהודים באו יחד לבקרנו בעניין מיוחד... סיפורם היה כדלקמן: דרוויש מוסלמי בא לקנות טבק מבחור יהודי ושמו יצחק סטליון. כשדרש יצחק את התשלום בעד הטבק אמר לו הדרוויש: פתח את ידך וקח את הכסף. 'לא אעשה זאת' - אמר יצחק - שים את זה על הארגז, כרגיל, כדי שאוכל לראות אותו'. יהודי אחר, אבו-פנחס, בן שלושים ושתיים, שהיה נוכח, הביע את הסכמתו לדבריו ואמר: 'מדוע אתה לועג לנער?' הדרוויש התרגז ואמר לו: 'אראה לך זאת', והלך להביא חייל תורכי שירה עליו מרובה דו-קני שעה שקם ללכת הביתה. שני כדורים חדרו סמוך ללבו (של יצחק), הם הורחקו אך הוא מת שלושה ימים לאחר מכן. זה היה ביום ה-22 בחודש זה. הפושע מצא מחסה אצל מוסלמי ששמו איברהים בק, אשר סירב להסגירו לידי הווקיל של מושל שכם. פחדו כי המימשל לא יעמוד על הענשתו, על אף שפנו בעניין זה לירושלים. נתבקשנו לפנות למושל העיר ולדרוש שימלאו את חובתו, וזאת מאחר שכל היהודים היו שרויים בפחד גדול, וחששו לשלומם ולחייהם."

וילסון פנה אמנם למושל שכם ונראה היה לו שדרישותיו מצאו אוזן קשבת, אך לא נמסר בספרו על המשך הפרשה. מסיפורו ניתן ללמוד על הסכנה התמידית בה חיו יהודי שכם.

ג. מספרי האוכלוסיה

נתונים רבים על מספרי האוכלוסיה בשכם נמסרו, בעיקר על-ידי נוסעים מערביים ובהם נכלל מספר היהודים והשומרונים. ריכזנו את הנתונים בטבלה כדלקמן:²²⁵

השנה	הנוסע	סה"כ אוכלוסיה	מספר השומרונים	מספר היהודים
א. 1833/4	מנחם מנדל מקמניץ			ג מניינים
ב. 1833	ארונדייל	10,000		
ג. 1835	נורוב		500	
ד. 1836	פקסטון	8,000–6,000		
ה. 1837	ב' פוג'ולה	6,700	100	200
ו. 1838	אדוורד רובינסון	8,000	150	150
ז. 1838	ד"ר הלוי			13–12 משפחות
ח. 1839	מפקד מונטיפיורי			76
ט. 1839	ניקולייסון			200
י. 1839	בונר ומק-שיין		150	200–150
יא. 1839	קונסול יאנג			150
יב. 1840	אולין	10,000–8,000	130–120	כ" 80
יג. 1840	"המזרח"			200
יד. 1842	יהוסף שוורץ			ב מניינים
טו. 1843	דרבן		150	150
טז. 1843	ג'ון וילסון		150	60
יז. 1844	טישנדורף	7,000–6,000	150	
יח. 1847	באסי	10,000–9,000		
יט. 1847	פיליפ וולף	10,000		
כ. 1848	מיסלין	8,000	150	200
כא. 1849	משלחת מלטה	8,000	150	150
כב. 1849	ספנסר	7,000	150	
כג. 1850	אנדרסון		150	
כד. 1850	צ'רטון		41 בתי אב	200
כה. 1850	פרימן	24,000		40
כו. 1851	איטון			200
כז. 1851	שיפרלה	8,000	150	150
כח. 1852	היינצלמן	8,000	150	150
כט. 1853	אנאול		70 בתי אב	200
ל. 1853	אזאיס	10,000		200
לא. 1853	פטרמן	20,000	122	200
לב. 1853	סטיוארט	8,000	150	150
לג. 1855	וורטבט	14,000–12,000		
לד. 1855	שטולץ	15,000		
לה. 1856	פרנקל			40
לו. 1856	מריה אליזה רוג'רס	12,000	200	50
לז. 1857	"המגיד"		150	200
לח. 1857	ג'ואן	8,000	150	50
לט. 1857	בוכנן	8,000	150	50

לגבי סך כל האוכלוסיה חלו בתוך הטבלה שינויים מסוימים, בשל המספר הגבוה (כ־2,000, ראה לעיל) של חללים, שניספו במרד הפלאחים. מספר זה מתבטא בהבדל בין המספרים שמביא ארונדייל בשנת 1833, לבין הנתונים שמביאים פקסטון ופוג'ולה אחרי המאורע. כן אנו עדים לירידה אחרי מלחמות קיס וימן שנתחוללו באמצע שנות החמישים. אך בדרך כלל ישנה אחידות רבה בהערכות לגבי סך האוכלוסיה, והן נעות בין 8,000 ל־12,000 נפש. כלומר, שעה שכמה ערים אחרות בארץ־ישראל החלו לגדול, נשארה אוכלוסיית שכם סטאטית (בשל מלחמות האזרחים השונות, יש להניח). ערים כמו ירושלים ועזה, שבראשית המאה הי"ט היו בערך בגודלה של שכם, החלו עתה לעבור אותה בגודל אוכלוסייתן. ואילו ערים אחרות, שבעבר היו קטנות ממנה, כגון חברון, צפת, יפו ונצרת – התחילו להתקרב אליה²²⁶.

אנו עדים ליציבות רבה בנתונים לגבי השומרונים. כמעט כל הנוסעים נוקבים במספר 150 נפש. עם זאת, חשוב במיוחד המספר שנותן פטרמן (122), מאחר שחוקר זה בילה בשכם חודשיים תמימים בחקירת העדה השומרנית. גם המספר שאצל אולין (120–130) נותן תמונה דומה, ואף אולין הוא מקור טוב במיוחד לגבי שכם והמיעוטים שבה.

מספרי היהודים הם פחות אחידים. גם כאן מתקבל הרושם, כי הנתונים המסורתיים והעגולים של 200 ו־150 נכונים פחות מאלה הקטנים יותר, למשל נתוני מיפקד מונטיפיורי (76 נפש²²⁷), או אלה של נוסעים, שטרחו במיוחד לברר את המספר הנכון, כגון אולין ("שני שלישים מן השומרונים" – כלומר כ־80) וג'ון וילסון (60). בסוף תקופתנו מתקבלת הערכה נמוכה (כ־50) אצל רוב הנוסעים, – פרנקל המוסמך נוקב אפילו במספר הנמוך 40. אולי יש לראות את הסיבה לכך בחוסר היציבות שבסביבה בשנות החמישים עקב המלחמות שבין משפחות טוקאן ועבד אל־האדי – ואף בהעדר עליה יהודית לשכם. על מניעה נעמוד להלן.

ד. יהודי שכם

אין עוד תקופה בה רבות כל כך הידיעות על יהודי שכם. זאת, בשל ריכוז הנוסעים מן המערב שפקדו את שכם ודיווחו אודותיה. ראויים לציון בעיקר המיסיונרים ובני חוגם, שגילו עניין מיוחד ביהודים. תיאורי הסקוטים בונר ומקשיין, אולין האמריקאי, וג'ון וילסון האנגלי (שחי בהודו) – הם מן הדיווחים הטובים שיש לנו בכלל.

ראינו בסוף המאה הי"ח, כי לרבני ירושלים היתה גישה חיובית לקיומו של יישוב יהודי בשכם; בראשית שנות הארבעים של המאה הי"ט אנו שומעים על שינוי בעמדה זו. ג'ון וילסון²²⁸ מוסר בשנת 1843:

"כשהיינו בשכם, המצטיינת ביופיה ובפוריותה, מצאנו פרט לשומרונים רק עשרים משפחות של יהודים, ובסך הכול לא יותר מ־60 נפשות, שגרו במקום זה. כשהבענו את הפתעתנו בפני הרב על היקפה הקטן של קהילתו, וביטאנו את סברתנו כי אם יתיישבו

יהודים במקום זה הרי יזכו בפריחה כלכלית ובמעמד מכובד, הוא ענה לי 'אני מסכים איתך מאד, אך הרב הראשי בירושלים, שלו אני כפוף, איננו מרשה למספר גדול יותר של יהודים להתיישב כאן, וזאת כדי שלא יעזבו את המקומות הקדושים'²²⁹ בגלל מעלותיה של שכם'."

הערכה מעניינת וחשובה זו איננה מזכירה, שהיה בגישה זו משום שינוי לעומת דורות קודמים של ראשי היישוב בירושלים, שהיו בעלי תפיסה רחבה ומרחיקת ראות יותר. בהתנגדו להתיישבות בשכם דן למעשה הראשון לציון דאז, ר' חיים גאגין, את קהילת שכם לניוון ואולי אף לכליה. כל ישובי היהודים בארץ ניזונו מן העליה, ובשל הגיל הממוצע הגבוה של התושבים היהודים ושיעור התמותה הגבוה עקב רעב, מגיפות, מלחמות והזנחה, ישוב יהודי יכול היה להתקיים רק במידה שזרמה אליו עליה מתמדת. הפסקת עליה זו, הגבלתה או הכוונתה למקומות אחרים, הביאה בהכרח להפסקת התפתחותה של קהילת שכם ולניווונה המואץ.

אך תוצאותיה של מדיניות זו הורגשו רק לאט. באמצע המאה הי"ט היה היישוב היהודי קיים עדיין, אם כי החל כבר להצטמצם (כפי שראינו מן הטבלה דלעיל). מה היה הרכבו העדתי של היישוב היהודי בזמן זה? מנחם מנדל מקמניץ²³⁰ מזכיר בשנת 1834 "ב' מניינים ספרדים ומניין א' הם אשכנזים". קיומם של אשכנזים מתאשר גם מתיאורי נוסעים נוצרים. שוברט²³¹ מוסר בשנת 1837 שנפגש בשכם עם יהודי אשכנזי. ברטון²³² מזכיר באותה שנה יהודי אשכנזי, תושב המבורג לשעבר, שאצלו התארח. בשנת 1838 הגיעה שיירת עולי מרוקו לשכם, אך אנשיה לא התיישבו בה התיישבות קבע ועברו ליפו, בה הניחו את היסוד ליישוב היהודי החדש.²³³ מעניין לחשוב: אילו נשארה קבוצה זו בשכם, האם היתה מביאה להתפתחות דוגמת זו לה זכה היישוב היהודי ביפו (ולאחר מכן בתל-אביב), עד שהפך למרכז היישוב היהודי בארץ-ישראל בכלל? ברם נראה שלהתפתחות היישוב ביפו סיבות גיאוגרפיות חשובות ואין לתלות את הדבר בקבוצה מקרית זו או אחרת.

בשנת 1839 מדווחים המיסיונרים הסקוטים²³⁴ על אודות יהודי שכם כי "אחדים היו מספרד, אחדים מרוסיה, אחד מחלב, ובודדים היו ילידי שכם." באותה שנה מוסר מיפקד מונטיפיורי נתונים מדויקים על הרכב היישוב בשכם לפי ארצות המוצא (המניין מתייחס לבתי אב²³⁵):

צפון אפריקה: 6; דמשק: 5; חלב: 4; בוסניה (חבל ארץ שהיה אז בידי תורכיה, בשנת 1878 עבר לשלטון אוסטרי, ומאז 1918 שייך ליוגוסלביה): 3; בגדאד: 1; תימן: 1; רודוס: 1; קושטא: 1; ירושלים: 1; שכם: 1.

מיפקד מונטיפיורי בשכם לא היה מלא, מסיבות בלתי ידועות, ולא נרשמו בו אותם האשכנזים שנזכרו במקורות אחרים, אשר אין לפקפק במהימנותם. בכל זאת, החומר המצוי במיפקד זה מאלף. מעניין, שרק בית אב אחד היה מורכב מילידי שכם; דבר זה מלמדנו שוב, עד כמה היה יישוב זה תלוי בעליה כדי להמשיך להתקיים. הצפון-אפריקאים הרבים המופיעים ברשימה, היו כנראה שרידים של שיירת 1838, שלא כל חבריה עברו ליפו. מעניין לראות כי הקבוצה הגדולה ביותר היתה של יוצאי סוריה. כן מעניינת הידיעה, כבר בתאריך מוקדם זה על עולה מתימן. ניתוח

אחר של מיפקד מונטיפיורי²³⁶ מדבר על 69 ילידי חוץ לארץ מתוך 76 הנסקרים במיפקד זה.

אילו שפות דיברו יהודי שכם? לאור ארצות מוצאם וסביבתם, טבעי להניח שרובם דיברו ערבית. ואמנם, המיסיונרים הסקוטים מאשרים במפורש לגבי אחדות מן היהודיות בשכם ולגבי אחד הילדים, שהבינו ערבית בלבד וכלל לא הבינו עברית או שפה אירופית. אך הסקוטים הצליחו לדבר עם אחדים מן הגברים היהודים איטלקית, גרמנית ועברית²³⁷. שוברט מזכיר יהודי דובר יידיש.

באילה תנאים גרו תושביה היהודים של שכם? ד"ר הלוי²³⁸ מתאר באחת מאיגרותיו את הרובע היהודי בשכם כ"חלקה אחת קטנה". הסקוטים מדברים על "רובע יהודי", אך אינם מתארים אותו. גם מרגליות²³⁹ (יהודי משומד ומיסיונר) מדבר בשכם על "רובע יהודי שאיננו גדול". פרנקל מתאר רובע זה בספרו המקיף "ירושלימה" כדלקמן²⁴⁰: "בשכם גרה גם עדה ספרדית קטנה יחד בבית יחידי... ביקרתי בו והוא יוצר סימטא צרה ללא מוצא, ולשני צידיה חדרים צרים, מלוכלכים ביותר, שכל האור בא להם מדלתותיהם." ג'ון וילסון²⁴¹ מדגיש, כי בית התפילה היהודי מחובר לקבוצת הבתים של הרובע היהודי.

אחדים מן הנוסעים האירופאיים ביקרו בדירותיהם של יהודים בשכם ותיארו אותן. האדריכל ארונדייל²⁴² מוסר בשנת 1833, כי הגיע לשכם בשעת גשם ומצא מיקלט מפניו בביתו של יהודי, שקיבל אותו בחביבות רבה. אך המקום היה כה קטן ומלוכלך שלא הצליח לישון בו, מאחר שתקפו אותו כל הלילה פשפשים וחרקים אחרים. גם האירי נתנאל ברטון²⁴³, שביקר בשכם בשנת 1837, התארח אצל יהודי. שמו היה מיכאל שוחט. איש זה נפצע ברעידת האדמה בטבריה, ושכב עדיין פצוע בחדר קטן שמידותיו 12 רגל אורך ו-9 רגלים רוחב (בערך 3.6 מטרים $\times$ 2.7 מטרים). הוא הזמין את ברטון להתארח אצלו, באותו חדר. להלן תיאורו של ברטון: "שכבתי לידו, שמו לפני שולחן ערבי נמוך, שגובהו שישה אינצ'ים ועליו קערת מתכת גדולה ובה תרנגולת מבושלת ואורז וגם לחם ערבי, וזו היתה מנת הבשר הראשונה שאכלתי מאז עזבתי את ביירות... נשענתי במקום בו שכבתי כשכרית לראשי, סמוך למיכאל שוחט. היה לנו חם מאחר שנוסף על המשפחה לנו עוד שני צעירים באותו חדר; נדמה היה לי כל הלילה כי עכברוש ענק מתנועע מתחת לשטיח, אך הסתבר כי זה היה חתול שגילה אהדה אלי."

מתיאור זה אנחנו עומדים על תנאי הצפיפות בהם גרו אחדים מיהודי שכם. המיסיונר הסקוטי מקשיין²⁴⁴ מתאר ביקור של חברו בונר בדירת החזן של הקהילה היהודית בשכם, אליה הוליכו ילד קטן, אשר

"הוביל אותו בשמחה רבה דרך רחובות וסימטאות, עד שפתח דלת ועלה במדרגות והביא אותו לביתו של החזן היהודי. החדר שלשם הביא אותו היה נקי, קריר ונעים, ומרוהט בצורה נאה לפי הטעם המזרחי, עם שטיחים וספה וכריות סביב. החזן לא היה בבית, אך אשתו באה וקיבלה את פני הזר בחביבות רבה. היא היתה לבושה בלבוש המיוחד של נשים יהודיות, והחזיקה בידה מקטרת ארוכה ממנה עישנה מזמן לזמן. היא הבינה ערבית בלבד, ונראה שהנשים היהודיות אינן מבינות עברית.... היא הזמינה מי־ורדים עבורו

ואחר כך קפה, ונראתה שמחה לארח את האורח הבלתי צפוי.

אחדים מן הנוסעים היהודים והנוצרים תיארו את בית הכנסת ואת מינהגי התפילה. חיים הלוי הורוויץ²⁴⁵ מוסר בראשית שנות השלושים, כי בשכם מתפללים לצד דרום (כמו בצפת). ד"ר הלוי²⁴⁶ מספר: "כחצות הלילה יתאספו שלושה עד ארבעה אנשים אל בית הכנסת, ושפכו נפשם בתפילה לפני אלהים, ואחר ילמדו תורה, תהלים עם פירושים ומשניות וכדומה עד כחצי שעה אחרי צאת השמש, ואז יאספו כל העדה להתפלל." המיסיונר מרגליות²⁴⁷ הותיר תעודה מיוחדת במינה, את מזמורי החצות של יהודי שכם (בשפתם העברית המקורית), ואף הוסיף את התווים לפיהם הושרו קינות אלו. אלה הם התווים המוקדמים ביותר שהגיעו לידינו בכלל משירים שהושרו על ידי יהודים בארץ-ישראל. (מילות הקינות ותוויהן מובאים להלן בנספח א').

נוסעים אחרים ביקרו בבית הכנסת ביום. להלן, למשל, תיאורו של המיסיונר הסקוטי מקשיין²⁴⁸: "מצאנו את הרובע היהודי והלכנו לבית הכנסת, ובעקבותינו באו יהודים אחדים. ילדים קטנים סובבו אותנו וגם נשים הסתכלו בפתח. הבאנו איתנו תנ"ך בעברית, ושוחחנו איתם על בוא המשיח... הגברים היו מוכנים להקשיב, ואחדים מן הילדים אחזו בנו, אך הנשים נראו נרגזות וחסרות סבלנות. איברהים, משרתנו, שהבין את דבריהן, אמר לנו: 'שמע איך אשה זו מקללת אותך'." פרנקל²⁴⁹ מתאר בית תפילה זה, שנמצא בתוך הבניין המרכזי של השכונה היהודית הספרדית: "ירדנו ארבע מדרגות עד לחדר שבו יש בקושי מקום ל-20 אנשים, כשהם מצטופפים, והוא נראה ריק ואיננו מזמין לתפילה." גם וודקוק²⁵⁰ מסר כי בית הכנסת היהודי הוא קטן. אולין²⁵¹ הגיע לבית הכנסת היהודי בטעות. הוא ביקש ממובילו היהודי לקחת אותו לבית הכנסת השומרוני, אך הלז לקח אותו במקום זאת לבית הכנסת היהודי. אולין מתאר אותו כחדר קטן ומלוכלך, הנראה עני מאד. ג'ון וילסון²⁵² מוסר אף הוא, כפרנקל, כי בית הכנסת הוא חדר קטן המחובר לקבוצת הבתים של הרובע היהודי. מידותיו הן כארבעה ירדים על שמונה ירדים.

מי כיהן בבית הכנסת היהודי? במיפקד מונטיפיורי נזכר רק שמש, שעסק גם במסחר. פרנקל מדגיש, כי אין לקהילת שכם רב, וכי מצוי רק חזן, המשמש גם כשוחט, מוהל וכו'. מקשיין ביקר, כזכור, אף הוא בדירתו של החזן, אך הוא מזכיר גם "רב זקן" הקורא בספר תלמוד בבית התפילה היהודי. אך אין כל ביטחון שבזמנו אמנם כיהן רב בשכם, ויתכן שכינה סתם יהודי הקורא בספרי הקודש בשם רב. אף על פי כן מדבר גם אולין שנה לאחר מכן על "רב", אותו פגש בבית התפילה היהודי: "הרב היה בבית הכנסת, יחד עם כתריסר גברים ונערים, אך לא עסקו בתפילה. היה זה איש חסר הופעה, הלבוש בצורה עניה. אך הוא היה חביב למדי..." ג'ון וילסון²⁵³ מדבר, שלוש שנים לאחר מכן, במפורש על רב, ובמקום אחר אף על "רב ראשי". וודקוק מזכיר רב עוד בשנת 1848. לא ברור אם בשנים 1839-1848 כיהן באמת רב בשכם. מצד אחד, העדויות הן של מיסיונרים ואנשי כמורה, בעלי עניין מיוחד ביהודים, וקשה להאמין שכולם השתמשו בתואר "רב" ללא כל סיבה. מצד שני, לא מוזכר רב במיפקד מונטיפיורי (1839), ובשנת 1856 מכחיש פרנקל במפורש מציאות

רב בשכם. אך בינתיים עברו שוב 8 שנים והיישוב היהודי הלך ונתדלדל, ולא נוכל להגיע כאן לכלל הכרעה, עד שלא יגיע לידינו חומר נוסף.

ה. השומרונים

בשנת 1854 פנו השומרונים לממשלת בריטניה בבקשה לחסות ולעזרה. ואמנם, פניה זו עוררה עניין בציבור האנגלי והביאה את הקונסוליה הבריטית להתערב למענם ולאסוף כספים עבורם בבריטניה. התמיכה האנגלית עזרה לשומרונים לעמוד בלחצי שכניהם המוסלמים הקנאים, ויתכן שללא עזרה זו לא היתה העדה השומר-ונית מתקיימת²⁵⁴.

בעת ביקוריהם של רובינסון ושל ג'ון וילסון²⁵⁵, עמד בראש העדה אותו שלמה בן טביה, אשר עליו סיפרנו בפרקים הדנים במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט. רובינסון מספר, כי לבש גלימה עליונה ממשי אדום וחבש לראשו טורבאן לבן (בניגוד למצנפות האדומות של יתר השומרונים). רובינסון מדגיש, כי הערבית היא שפת דיבורם היחידה של השומרונים. אנדרסון²⁵⁶ פגש, כנראה, כבר בשנת 1850 את עמר, בנו של שלמה בן טביה. הוא מוסר, כי הלה סגר אותו ואת בני לווייתו בתוך בית הכנסת השומרוני, כדי לאלצם לשלם לו בקשיש גבוה יותר. בומר ומקשיין²⁵⁷ מתארים בשנת 1839 בית כנסת זה בתור "חדר נקי, מאוורר, שרצפתו מכוסה שטיחים. חציה של הרצפה מוגבה, ונראה לנו שמשתמשים בו כבמה לצורך ישיבה בזמן קריאת התורה. מצד אחד היה כוך, אשר לתוכו לא הרשו לנו להיכנס, ובו שומרים על כתבי היד הקדושים." הוא מציין עוד, כי ספרי התפילה היו כתובים אף הם ביד וכי השומרונים הבינו רק מעט מאוד עברית, וביניהם לבין עצמם דיברו ערבית. ג'ון וילסון רשם את שמות הגברים והנשים שהיו מקובלים על בני העדה²⁵⁸. נמסר לו, כי רק משפחת הכהן היא מצאצאי שבט לוי, וכי כל המשפחות האחרות משתייכות לשבטים אפרים ומנשה. לכל השומרונים היה לדבריו, דמיון משפחתי בולט. וילסון²⁵⁹ נפגש עם כ-45 מבני העדה בפגישה אחת ורשם מפיהם את עיקרי אמונתם ואת מנהגיהם. לפי דבריו הם נושאים אשה אחת בלבד, פרט למקרי עקרות. הם מתחתנים כשהם מגיעים לבגרות מינית. תיאור מלא יותר הגיע אלינו מפי המלומד הגרמני פטרמן, שבילה בשנת 1853 חודשיים תמימים בשכם, בלימוד מנהגיהם של בני העדה²⁶⁰. עד לאותו זמן עסקו חוקרים אחרים, כדה-סאסי, בחקר העדה השומרנית מבלי לבקר כלל בשכם, והנוסעים שעברו בשכם לא היו מוכנים להתעכב בה כדי לחקור את העדה השומרנית. פטרמן הוא אפוא הראשון שעסק בחקר השומרונים בשטח, ועל כן נודע למחקריו משנה חשיבות. לדבריו, נקרא הרובע שלהם "חארת אל סמרה" (סמרה = שומרונים), ומקומו בפינה הדרומית-מערבית של שכם דאז²⁶¹. הוא טוען, כי המנהג של חבישת טורבאן אדום מקורו בצו של הסולטאן הממלוכי מליק אלנאסיר (1310-1341), שציווה עליהם לחדול מלחבוש את הטורבאן הלבן של המוסלמים, כפי שנהגו לעשות עד אז. ההוראה חודשה, לדבריו, בזמנו של איברהים פחה, במאה הי"ט²⁶². עיסוק השומרונים הוא במסחר,

בייצור מקטרונים מצמר ומכירתם לפלאחים בסביבה. אחד מבני העדה הוא עשיר ומשמש בנקאי למושל המחוז²⁶³. אחרים עובדים כלבלרים, ויש ביניהם אחד הכורך ספרים. לדבריו של פטרמן, מתחתנים הבנים בגיל 15 או 16 והבנות בגיל 12. המוהר הוא בגובה 2,500 עד 6,100 פיאסטרים. אין כמעט מקרי גירושים ביניהם. הם קוברים את מתיהם בעצמם. רק לכהן הגדול אסור לגעת בגוויה. למשיח קוראים "תהב", וציפו להתגלותו בשנת 1858. קיימת אמונה במלאכים שמשכנם בשמים ובשטנים שמושבים בגיהנום, וכן ברוחות טובות ורעות המכוונות מעשי בני אדם. ביום הדין יקומו המתים לתחיה. הכהן הגדול מסר לפטרמן בהזדמנויות שונות גירסאות שונות לגבי גורלם לאחר התחיה. פעם אמר שייהפכו לרוחות, ופעם – שהטובים ייהפכו למלאכים והרעים לשטנים. פטרמן מקדיש מקום נרחב לחגי השומרונים, ולא ניכנס כאן לפרטים. פעמיים בשנה נפגשים כל הגברים מעל גיל 20 עם הכהן הגדול ומשלמים לו 3 פיאסטרים כל אחד. תמורתם נותן הלז לכל אחד לוח שנה למחצית השנה הבאה. הכנסותיו של הכהן הגדול מתרומות אלה הן 80 עד 100 פיאסטרים כל חצי שנה (השווים, מציין פטרמן, ל-5 עד 6 טלרים). נוסף לכך הוא מקבל דמי-מעשר, שגם הם נפרעים מדי חצי שנה. כמו כן הוא נהנה מהכנסות מברית מילה, נישואים והלוויות. ועם כל זאת, אין בהכנסות אלו כדי לכלכלו ועליו לעסוק גם בפרנסה צדדית. בזמנו של פטרמן עסק במסחר בבגדים^{263א}.

ריבוי הידיעות על השומרונים והיהודים בשכם בתקופה זו מאפשר ליצור לעצמנו תמונה ברורה יותר על היחסים בין שתי העדות. לא חסרים אמנם נוסעים המדברים על השינאה העתיקה שבין השומרונים והיהודים²⁶⁴, אך רוב הידיעות האלה מבטאות השקפה היסטורית מגמתית, יותר מאשר את המציאות היומיומית. אין ספק שהיתה קיימת מידת מה של חוסר אהדה בין שני הצדדים. פרנקל מספר על תגובות הנשים היהודיות, כששמעו שהוא ביקר אצל השומרונים²⁶⁵: "הנשים הרימו קול זעקה, ואחת מהן אמרה 'היית אצל הסוגדים ליונים?' עניתי בחיוב. שוב פנו לי הנשים עורף, והרימו קול זעקה. אחת אמרה לי: 'האם ידוע לך שהם מקריבים קורבנות בהר גריזים? התרחץ אדוני על מנת שתיטהר, מאחר שכבר היית אצלם!' " בונר מספר²⁶⁶ איך הוביל אותו יהודי בשוק לדוכנו של שומרוני: "הוא הביט בו בבוז, שעה שהצביע עליו, באומרו 'זהו שומרוני'".

ווילסון²⁶⁷ מוסר, לעומת זאת, על תגובתו המעליבה של הכהן הגדול השומרוני, כששני יהודים באו לבית הכנסת השומרוני ("מי הזמין שני פראי אדם אלה?") ופטרמן²⁶⁸ מגלה כי הכהן הגדול השומרוני סיפר לו, כרמז ליהודים, שמקומו של הגיהנום הוא בירושלים. היה כאן, אולי, גם יסוד של תחרות, כפי שמסתבר מסיפורו של אולין²⁶⁹, אשר ביקש מיהודי להביאו לבית הכנסת השומרוני והוא הביאו לבית הכנסת היהודי, והעמיד פנים כאילו זהו בית הכנסת השומרוני.

אין ספק, שהבדלי הדת היוו את הרקע לרוב גילויי חוסר האהדה ההדדיים. רובינסון²⁷⁰ מנתח שוב את ההבדלים בטקסט המקראי, המהווים אבן מחלוקת בין שני הצדדים.

אך במישור אחר התנהלו מגעים סדירים למדי בין בני שתי העדות, ויש ידיעות

על ביקורים הדדיים של אלה בבית הכנסת של אלה³⁷¹. אולין ראה בכך "עדות משמחת כי על אף המחלוקת בענייני דת בין יהודים לשומרונים, "הרי דעותיהם הקדומות (של היהודים) בענייני דת אינן מונעות מגע חברתי, ואין צד אחד מונע ממשנהו ביקור במקום התפילה שלו." גם בונר ומקשיין מדגישים: "האיבה בין יהודים ושומרונים כעת אינה גדולה כל כך, ואין היא מגיעה לכלל גילוי מופגן כבעבר, על אף שניתן היה לראות כי היא קיימת עדיין." פטרמן מעיד כי מותר לשומרוני אף להתחתן עם יהודיה, אך בתנאי שתקבל את הדת השומרונית (ואמנם, קיימות עדויות מתקופה מאוחרת יותר שאכן, היו מקרים כאלה²⁷²). לעומת זאת המשיכו שומרונים ויהודים בנוהגם שלא לאכול יחדיו²⁷³. וכבר ציינו, כי ברגע קריטי בהיסטוריה השומרונית נחלץ לעזרתם הראשון-לציון ואישר את שייכותם לבני ישראל²⁷⁴.

בתקופה זו, יותר מאשר בכל תקופה אחרת, יש באפשרותנו לבחון את מערכת היחסים הסבוכה בין שתי העדות האחיות-היריבות בזירת המיפגש האחרונה שנותרה להן, בשכם, אחרי חיסול מקומות היישוב המשותפים האחרים, כגון עזה, קהיר או דמשק. במקום זה, כששתיהן היו בחינת מיעוט נרדף, נשתמר אמנם חלק מן המתחים העתיקים, אך נמצאה גם דרך לקיים חיים סדירים למדי אלה בצד אלה.

דעיכת היישוב היהודי

עם גמר מלחמות האחים ההרסניות בין משפחות טוקאן ועבד אל-האדי, ועם סיום שרשרת ההתקוממויות הארוכה נגד המימשל המרכזי, הגיעו לשכם ימי שקט ופריחה. מחוז שומרון איבד אמנם את מעמדו העצמאי למחצה, ומאבקי המשפחות הפיאודליות עברו משדה הקרב למושב המג'ליס העירוני של שכם²⁷⁵, אך המחוז כולו זכה ליציבות ולשגשוג כלכלי. כלכלתה של שכם המשיכה להיות מבוססת בעיקר על ייצור שמן זית וסבון²⁷⁶. בזמן מלחמת האזרחים האמריקאית (1861–1865) הצליח גם גידול הכותנה, ומסופר על קיומה של מנפטה גדולה לניקוי הכותנה הגולמית²⁷⁷. בשנים שלאחר מכן נמסר, כי שכם שימשה מרכז למסחר עם עבר-הירדן, מצד אחד, ועם הנמלים עכו, חיפה ויפו, מצד שני²⁷⁸. הודגש כי שכם היתה העיר המוסלמית החשובה היחידה שתושביה ניחנו בחוש מסחרי מפותח²⁷⁹. המקורות שבידינו מציינים, שמספר העשירים בעיר, הגרים בארמונות ממש, הולך ורב, וכי שווקיה של העיר מלאו כל טוב²⁸⁰. גם מספר תושביה עלה פי שניים ויותר בתקופה זו, כפי שניתן לראות מן הטבלה שנביא להלן.

עם זאת, נשארה שכם עיר מזרחית טיפוסית, שהשפעת המערב הגיעה אליה פחות מאשר לערי החוף ולירושלים. בעיני אחדים מן הנוסעים המערביים נראתה העיר דווקא מסיבה זו ציורית ומושכת²⁸¹, אך האמריקאי ניוטון²⁸² טוען לעומת אלה בשנת 1870: "העיר מצטיינת יותר בשל קדרותה ולכלוכה, בהם היא עולה על כל עיר אחרת בארץ-ישראל. אמנם סבון הוא מוצרה העיקרי, אך מורגש כי הוא נועד

לייצוא בלבד ולא לשימוש בבית".

קנאותם הדתית של התושבים המוסלמים לא פחתה, וגם יחסם השלילי לזרים ולבני מיעוטים לא נעשה מתון יותר²⁸³. העתון "המגיד"²⁸⁴ עומד על יחסם ליהודים: "מראש ומקדם שנואים היהודים בעיני יושבי העיר. גם עתה ימררו חייהם ככל אשר יש לאל ידם... המוחמדים מכבידים אכפם עליהם לכל עת מצוא". יחס עוין זה הוא הרקע לדעיכת היישוב היהודי בעיר. שעה שבמקומות אחרים בארץ-ישראל נעשו תנאי החיים נוחים יותר ליהודים, לא נשתנה דבר בשכם, ולכן נעשתה הישיבה בה מושכת פחות ופחות לקומץ היהודים שנותר בה. כך מסכם מקור יהודי²⁸⁵, לאחר שאחרוני היהודים עזבו אותה: "יישוב יהודי לא יכול להחזיק שם מעמד מפני רוע לבם ומצוקותיהם של הערבים האדוקים". אין זאת אומרת שהתנאים בשכם הלכו ונעשו קשים יותר, אלא שאותו יחס בלתי אנושי לו הורגלו יהודי ארץ-ישראל במשך דורות בכל עריה – התרכך והלך באותן ערים, שהיו נתונות להשפעת המערב, שעה שהוא נמשך, ללא שינוי, בערים כגון שכם וחברון; זהו הרקע לעזיבתם של יהודי המקומות האלה ועקירתם למרכזים החדשים כיפו וחיפה.

גורם שני שזירז תהליך זה הוא העובדה, שקהילת שכם לא שותפה בקבלת "החלוקה"²⁸⁶. נוצרה כדאיות כלכלית לעבור למרכזים המוכרים, בהם היה ניתן ליהנות מן "החלוקה". אף על פי כן, כל מי שרצה לעבוד, היה יכול למצוא פרנסה בשכם ביתר קלות מאשר בירושלים²⁸⁷, למשל. לכן היה תהליך העזיבה איטי.

דעיכת היישוב היהודי מתבטאת קודם כל בירידת מספר היהודים לעומת הגידול במספר האוכלוסיה הכללית, כפי שנראה מן הטבלה כדלקמן:²⁸⁸

לא כל המספרים בטבלה זו אמינים במידה שווה. לגבי סך כל האוכלוסיה סביר המספר של כ-10,000 בשנות השישים, ונראה, אמנם, שעד מלחמת העולם הראשונה הוכפל מספר זה, בערך. אך ההערכות הגבוהות יותר (28,000–30,000) של מקורות יהודיים אחדים נראות מוגזמות, לאור תוצאות מיפקד האוכלוסיה הראשון, שנערך בשנת 1922 על-ידי שלטונות המנדט הבריטי, והעלה מספר של 16,000 נפש²⁸⁹. בשל השנים הקשות שעברו בזמן מלחמת העולם הראשונה על כל ערי ארץ-ישראל, וגרמו לעקירת רבים מתושביהן לכפרים, נראה אמנם שהמספר בשכם היה גבוה מ-16,000 נפש לפני המלחמה, אך קשה להאמין שעלה הרבה על 20,000.

לגבינו מעניינים במיוחד הנתונים המצביעים על מספר היהודים בשכם. נמסר על מגיפה בראשית שנות ה-60²⁹⁰, המסבירה אולי את הצטמקות היישוב היהודי בתחילת תקופה זו. הדבר אינו מוצא את ביטויו במספרים שבטבלה, מאחר שהנוסעים הנוצרים העתיקו זה מזה את מספריהם, ועל כן מוזכרים אותם מספרים שנה לאחר שנה. מסתבר, כי הנוצרים בתקופה זו לא בדקו ולא אימתו אותם, למשל על-ידי שיחה עם יהודים בשכם (כפי שעשו זאת קודמיהם, המיסיונרים האנגלוסקסים, שמספריהם הרבה יותר אמינים). לכן יש להסתייג לגמרי מן המספר "200", המופיע שוב ושוב והמועתק מספרים קודמים מבלי לשקף את המצב האמיתי. אפילו בראשית המאה הכ', כשנעלם למעשה היישוב היהודי של שכם, עדיין מזכיר מדריך התיירים של מסטרמן הקאתולי מספר אנכרוניסטי זה. אך לא רק המקורות הנוצריים

שנה	שם הנוסע או העתון	סה"כ אוכלוסיה	מספר השומרונים	מספר היהודים
א. 1860	"המגיד"	24,000		100
ב. 1862	פרגוסון	8,000	150	50
ג. 1863	אשוורת	7,000		60
ד. 1863	טריסטרם	9,000	200	פחות משומרונים
ה. 1863/4	קרנצלה	12,000	130	200
ו. 1864	ד'אקווין	10,000		200
ז. 1866	וורן	10,000	100	200
ח. 1866	ריישר			20
ט. 1866	מיפקד מונטפיורי			62
י. 1867	רוזאנס		141	12 בתי-אב
יא. 1868	מדריך "מוראי"	8,000	150	100
יב. 1869	אנדריו תומסון	10,000	150	50
יג. 1870	ניוטון	8,000	150	100
יד. 1870	גוארין	10,000	140	מעטים
טו. 1870	פלפס	8,000	150	פחות משומרונים
טז. 1871	איזבל ברטון	16,000	135	רבים
יז. 1872	מייזל			50
יח. 1874	רידג'וואי	8,000	150	100
יט. 1875	לורטה	15,000	200	מעטים
כ. 1876	אופלטקה			12 בתי-אב
כא. 1877	שאף	13-15,000	140	100
כב. 1881	"החבצלת"			12 בתי אב
כג. 1885	"החבצלת"			10 בתי-אב
כד. 1887	ווסלר	12,000	130	200
כה. 1888	לוינסון	12,000		
כו. 1889	"החבצלת"		160	3 בתי אב ו-7 רווקים
כז. 1889	אדעלמן	18,000		100
כח. 1891	לונץ: מדריך	20,000	109	99
כט. 1891	סלע מריל			99
ל. 1895	לונץ: לוח א', א	21,110	110	120
לא. 1895	מאיר	12,000	150	אחדים
לב. 1896/8	לונץ: לוח ב-ד	21,110	110	120
לג. 1898	בדקר	24,000	170	אחדים
לד. 1899-1904	לונץ: לוח ה-י	21,110	110	31
לה. 1900	הירשברג	30,000	220	אין
לו. 1907	מייסטרמן	25,000	170	200
לז. 1907	העומר	28,000	110	10
לח. 1910	ון דר לינדן	25,000	170	200

טעו כאן; גם מספריו של לונץ, למשל, אינם נראים מוסמכים. המספר "120 נפש" שבלוחות ארץ-ישראל שלו לשנים 1895–1898 נראה גבוה מדי, וכן המספר "31 נפשות" עד שנת 1904. המספר האמין ביותר שברשימתנו הוא זה של מיפקד מונטיפיורי משנת 1866 (אשר רשם גם את שמותיהם, עיסוקיהם וגודל משפחותיהם של יהודי העיר הנפקדים²⁹¹, ראה הטבלה להלן). המספרים של 10 או 12 בתי אב הנזכרים הן אצל רוזאנס והן בעיתון "חבצלת", והמצביעים על 50–60 נפשות בערך, אמינים אפוא גם הם. ואמנם, מספר זה מתאשר גם על ידי שלושה מבין הנוסעים הנוצרים הרציניים ביותר ואין כלל להתחשב בתקופה זו במספרים העגולים "100" ו-"200".

והרי תוצאות מיפקד מונטיפיורי:

מס'	שם	גיל	עיר מוצא	כמה שנים בא"	מצבו	עיסוקו	מס' ילדיו	סה"כ בני משפחה
1.	מ' עזארי	71	דמשק	23	עני	עוסק במשי	3	14
2.	נ' בצלאל	63	קושטא	30	פשט רגל	קודם בנקאי עתה "שוקל בפלס"	4	7
3.	ש' בן-יעקב	54	עכו	30	אביון	רוכל על הפתחים	2	8
4.	מ' מטלון	62	בבל	32	אביון	סרסור	2	5
5.	מ' אלפסי	80	פאס	40	חוזר על הפתחים	סנדלר	3	6
6.	י' בחבוט	45	מכנאס	30	עני	נוסע לכפרים		2
7.	מ' ינון	35		5	עני	סנדלר	2	4
8.	י' בלאנק	30	אשכנזי	4	בינוני	שען	2	4
9.	א' ברוך	25	יפו	6	אביון	סנדלר		2
10.	ר' הלוי	26	שכם		בינוני	צורף	1	5
11.	ס' בן חומן	27	תוניס	9	בינוני	צורף		3
12.	מ' תורג'מן	30	פאס	7	אביון	סנדלר		2
סה"כ 62 נפש								

על הרכבו העדתי של יישוב זה נמסר בעיתון "המגיד"²⁹² בשנת 1860, כי כל התושבים הקבועים הם ספרדים. אלא שבאותה שנה עצמה נעשה נסיון ליישב בעיר שש משפחות מעולי פולין, שישבו קודם לכן בירושלים. הרקע להתיישבותם בשכם, לדברי "המגיד", הוא יוקר המחיה בירושלים, והתקווה למצוא תנאי מחיה זולים יותר בשכם. מצד אחר נרמז, כי נעשה כאן נסיון מכוון מצד חוגים בירושלים לחיזוק היישוב בשכם, כשר' ליב יעבץ מקאלע²⁹³ הוא הדמות המרכזית בפרשה זו. איש זה עלה לירושלים בשנת 1852 ונפטר שם בשנת 1874; היה מראשי סיעת הרב מראדשקוויץ, בסכסוך שחצה באותו זמן את היישוב הישן בירושלים, ונקרא "ריב החצר". מתנגדיו תיארו את פרשת ההתיישבות בשכם ברוח שלילית ב"קונטרס אמת ומשפט"²⁹⁴:

"הזקן הנכבד, ר' ליב יעבץ מקאלנע... אינו מקבל חלוקה שבנו הגביר זוסמאן שולח לו די מחסורו ויותר... ואין כסף נחשב לו לעזר על דברים זרים ללא הועיל ואשר אך נדמה בדעתו למצוה – כמו לפני ד' שנים עלה בדעתו לעשות ישוב מאשכנזים בעה"ק שכם ופיזר על זה כמה אלפים פייאסטער ושלח שמה כשמונה בעלי בתים ועל סמך זה שלח שלוחים ע"פ חוצות בחתימות וחותמות לקבץ נדבות. ובזמן קצר נתבטל הישוב שלא יכלו לדור שמה וחזרו לפה עיר הקודש ועדיין משולחים סובבים ברוסלאנד פנימה."

גם משה ריישר תיאר נסיון זה שנים אחדות לאחר מעשה²⁹⁵:

"זה כחמש שנים רצו האשכנזים להתישב שמה, ושלחו לשם לערך שלושים נפשות עם שוחט ונתנו להם שכר, אך בעוונותנו הרבים, מפני גלות הערבים הפראים אשר שמה הרבה מאד לא יכלו לשבת יחדיו, כי לא האמינו בחייהם, שלא הורגלו ביהודים, ומיד חזרו לעה"ק ירושלים."

וגם "המגיד" מאשר את המצב הקשה בשכם:

"חשבו למצא פה מקום מוצא לחית נפשם, אבל תקותם נשארה מעל. כל בני שש המשפחות האלה גרים בבית אחד במצוד ובמצוק. בני המוחמדים זורקים עליהם אבנים דרך החלונות, גם בצאתם החוצה מנוחה לא ימצאו. גורלם שם רע ומר אין לספר."

זמן קצר לאחר מכן פירסם "המגיד" את מכתבו של יחיאל בריל²⁹⁶, ובו מסופר גם על אחרית הפרשה:

"בחורף העבר יצאו כעשרים אנשים לשבת בשכם מפני חמת היוקר הגדול, גם באוכל משיב נפש גם בבתי דירה, ועתה חזרו אחד אחד משם, כי היוקר אשר יראו ממנו השיגם גם בשם. גם לא יכלו שבת שמה מרשעת גויי העיר הזאת ועתה לא נשאר בשכם אך שרידים שנים ושלושה והם גם המה בעוד ימים יבואו הלום. הוי גם התקוה אשר קוו אנשי ירושלים למצא מנוס בשכם, גם היא נשארה מעל."

יש להניח, כי ההבדל בין ההתיישרות האשכנזית הזו לבין היישוב הספרדי הקבוע של שכם היה בלבוש ובשפה. היהודים האשכנזים בירושלים במאה הי"ט נהגו להתהלך בלבוש האירופאי המסורתי שלהם ולדבר ביניהם יידיש. לעומתם היו הספרדים בשכם לבושים כבני הסביבה וגם דיברו ביניהם ערבית, ולכן לא משכו אליהם אותה שנאה מצד האוכלוסיה המוסלמית הקנאית.

על אף כשלון הנסיון להתיישרות אשכנזית בשכם בשנת 1860, לא נגנז רעיון זה. בריל, עורך "הלבנון", פירסם כתבות אחדות בעיתונו בזכות נסיון התיישרות מחודש²⁹⁷. ואמנם, מצא אוזן קשבת אצל ר' משה מנדל ורנר, מחוגי החסידים, שנסיונו להקים יישוב אשכנזי בשכם תואר לאחרונה בהרחבה בידי שמואל אבן-אור²⁹⁸. ורנר ייסד בשנת 1884 את אגודת "פורת יוסף", ובאמצעותה תכנן להושיב עשרות משפחות חסידיות בסביבות שכם. במאמרו של אבן-אור מובאת קריאתו להתנחלות זו במלואה, ואנחנו לא נצטט אותה כאן. אבן-אור מסכם את הפרשה כדלקמן: "לא נתמזל לה מזלה של שכם; התקנה הקדומה שאסרה על ישוב יהודי מחוץ ל'ארבע ערי הקודש' פגעה בשכם יותר מאשר בכל מקום אחר בארץ, והכשילה את תכניתו רבת המעוף של ר' משה ורנר". אך נראה שבמסגרת תוכנית זו או בדרך אחרת, הגיעו בכל זאת אשכנזים אחדים לשכם והתיישבו בה, ועובדה

ש"החבצלת" מזכיר בשנת 1885²⁹⁹ שלושה בעלי מלאכה אשכנזים היושבים בה, ובשנת 1889 אף מניין של אשכנזים. להלן קטע מן הידיעה משנת 1889³⁰⁰: "כעשרה יהודים ספרדים יושבים בה ומתפרגסים מאמנותם אומנת צורפי כסף וזהב, סנדלרים ונגרים. גם מאחינו האשכנזים ימצא בה עתה מנין עשרה מהם, אך שלושה אשר יגורו בה עם משפחותיהם, האחד חייט ושנים מתקני מורי שעות, ועוד אחדים היושבים בה לעת עתה לבדם ויסחרו את הארץ."

גם ממקורות אחרים נמסר על פרנסותיהם ומלאכותיהם של יהודי שכם. כפי שראינו לעיל, נמסר במיפקד מונטיפיורי על שמונה בעלי מלאכה – מהם שען, עובד במשי, ארבעה סנדלרים, שני צורפים וארבעה סוחרים ורוכלים בכפרים. מצבם הכלכלי של השען ושל שני הצורפים מוגדר כ"בינוני", בה בשעה שכל האחרים מוגדרים או כעניים או כאביונים. הבנקאי שבחבורה מוגדר כפושט רגל. רוזאנס³⁰¹ מוסר על מקצוע נוסף: "והגביר שבהם הוא עובד ביום ובלילה במכס המלך בשכר 150 גרוש לחודש, והוא ראש הקהל". אופלטקה³⁰² מאשר כי רוב היהודים בשכם הם בעלי מלאכה. פרומקין, ב"חבצלת"³⁰³, מזכיר בשנת 1885 צורפי כסף וזהב, סנדלרים ונגרים מבין הספרדים, וחייט, שען ומשווק טבק מבין האשכנזים. יש גם רמז לשירותים המוגשים לעולי הרגל היהודים, העוברים בשכם בדרכם לגליל³⁰⁴, ובשנת 1896 אף דובר על הקמת מלון, אך תוכנית זו לא יצאה אל הפועל³⁰⁵.

רוזאנס מדווח גם על תנאי הדיור של יהודי שכם: "כל היהודים דרים בחצר אחד ושמה הבית הכנסת וכל הנצרך להם באשר הם יהודים. ולא אדע איך אתאר לפניך את הבית הכנסת והבתים אשר הם דרים שם ברוע. והרפתים והמרתפים אשר בעירנו טובים הרבה מאלו ומאד מאד נכמרו רחמי והתאפק לא יכולתי מלהוזיל דמעות בלבי לראות את אחי במצב רע כזה..."

העתון "המגיד"³⁰⁶ מדגיש לגבי יהודי שכם, כי "כולם עניים מרודים". אופלטקה אומר אודותם: "היהודים הם בעוונותינו הרבים דלים ואביונים מכל תושבי הארץ, ובשל עוניים לא יכלו לשאת עוד בהוצאות קיומה של הקהילה, כגון שכירת בית הכנסת ובית הקברות, קיום בית ספר ואחזקתו של השו"ב, המשמש לרוב גם ביתר תפקידי הקהל וגם כמורה". (אמנם מיפקד מונטיפיורי מוסר, כי הגבאי, החזן והשמש היו כולם מתנדבים מבני הקהילה³⁰⁷). על נושא זה הידיעות רבות ובאות ממקורות שונים³⁰⁸. בזמן ביקורו של מונטיפיורי בארץ-ישראל, בשנת 1866, היה קיים בית בו למדו שבעה ילדים תנ"ך ותפילות שש שעות ביום. שכר המלמד היה 40 גרוש בחודש, אלא שלא היה ממה לשלם למורה, וכתוצאה מכך הוא עסק ברוכלות והילדים לא למדו³⁰⁹. שנים אחדות לאחר מכן לא היתה עוד אפשרות לשלם אף את דמי השכירות של בית הכנסת. אופלטקה מוסר בשנת 1876: "לדאבון לב כל איש ישראל תפס הגוי בעל החצר שני רימוני כסף תכשיטי ספר תורה, אשר להם ולא עוד זולתם, בעד סך 200 פראנק חוב שתי שנים שכירות בית התפילה." יהודי שכם עצמם מספרים במכתב, שנתפרסם ב"חבצלת" בשנת 1881³¹⁰ "ובשנת תרל"ד ותרל"ה הוכרחנו ללוות כסף בנשך לשכירות מאת הגוים, ולמרות רוחנו משכננו בידם כלי כסף ותכשיטי ספר תורה, והיה לנו לחרפה גדולה, כי קדשי בית אלקינו

יהיו נתונים ביד גוים." רוזאנס מוסר על קשיים להחזיק את השו"ב "למען יבא בפיהם בשר, אם לא בכל יום שאין ידם משגת לקנות, לפחות בשבתות וימים טובים. ומלבד זה השו"ב ימלא ידו לעלות בכל שבת קודש אל התיבה להתפלל לפניהם, כן ללמד את בניהם תורה וכתובה, כי מלבד זה יגדלו כפראים במדבר, כי מי יאמין שימצא עיר כזאת בימינו אלה המגדלת בנים לא ידעו ולא יבינו להתפלל ולכתוב כנצרך." גם לבית הקברות לא הספיק הכסף, כפי שכותב אופלטקה "וראיתי כי בית הקברות של העדה, אין בו מקום עוד לאחוזת קבר, ורצו לספח אליו חלקת שדה סמוכה לו, מחירה בעד סך 300 פראנק ואהה! מאין יבא עזרם לשלם אף רבע מהסך הנזכר, כי בעדה הזאת העוני שולט בה שלטת ומדי ספרם לי זאת, דמעותם תרדנה על לחיהם."

במצב זה לא היתה ברירה ליהודי שכס המעטים אלא לפנות בבקשת עזרה לגורמים שונים מבחוץ. לא היתה זו בקשת עזרה לעצמם, נוסח "החלוקה", אלא בקשה לעזור בכיסוי ההוצאות לקיום הקהילה, ובעיקר שכירות בית הכנסת ושכר השו"ב, שלא היה ניתן עוד לכסותם מכיסם של אנשי הקהילה עצמה, מאחר שמספרם היה עתה קטן מדי ומצבם הכלכלי גרוע. הפניה העיקרית הופנתה לשכנה הגדולה, היא קהילת ירושלים, שאליה הורגלה קהילת שכס לפנות מאז ומתמיד. בשנת 1881 פירסמו יהודי שכס בעיתון הירושלמי "חבצלת"³¹¹ כרוז, ובו קריאה לעזרה, החתום על-ידי שתיים-עשרה המשפחות היושבות עדיין בשכס. אנחנו מביאים כרוז זה במלואו בנספח ג'.

מסתבר, שעזרה מסוימת ניתנה אמנם על ידי יהודי ירושלים. אופלטקה מזכיר עוד קודם לפניה הנ"ל, כי חצי שכרו של השו"ב שילמה קהילת ירושלים. עורך "החבצלת", ישראל דב פרומקין, פנה כמה פעמים לציבור בדרישה, כי תינתן עזרה לקהילת שכס³¹², וגם ר' יעקב שאול אלישר, שעתידי היה להיבחר לראשון לציון, פנה לגייס עזרה עבורם, ואף נראה כי הצליח בפנייתו³¹³. ואמנם, בשנת 1889 נמסר כי כולל הספרדים בירושלים שילם שכרו של המורה, שהועסק על-ידי קהילת שכס. עדת האשכנזים של ירושלים, יחד עם "החברה לעזרת נדחים", שילמה חצי משכורתו של השו"ב³¹⁴. גם לונץ מזכיר בשנת 1891 את עזרת "עדת עיר הקודש ירושלים" ליהודי שכס³¹⁵. בשנים 1896/7 קיבלה קהילת שכס תמיכה מבית הוועד הכללי שבירושלים, ואברהם יערי³¹⁶ מצטט מתוך דו"ח של המוסד הזה "לחיזוק הישוב ביתר ערי הקודש: לעזור לשכירות שו"ב ותמיכה להיושבים בעיה"ק שכס 490,20 גרוש".

ברור כי קהילת ירושלים, החיה בעצמה ברובה על כספי "חלוקה", לא היתה כתובת טובה לעזרה, ולו בסכומים הקטנים עליהם מדובר כאן. לכן הופנו בקשות לעזרה גם ליהודים אמידים בחו"ל. עוד בכרוז הנ"ל-של בני שכס, שנתפרסם ב"החבצלת"³¹⁷, נאמר כי משה מונטיפיורי תרם סך ארבע לירות שטרלינג לפדות את כלי הכסף של בית הכנסת שניתנו במשכון, וכן שלח פעמיים כסף לכיסוי דמי השכירות של בית הכנסת. מונטיפיורי, בזמן ביקורו האחרון בארץ-ישראל ב-1875, מספר גם על משלחת יהודי שכס שהתייצבה בפניו בירושלים³¹⁸. גם מצד אחר הגיעו

תרומות. אותו כרוז של בני שכם (להלן נספח ב) מזכיר סכום של 10 לירות שטרלינג, תרומת נדבן יהודי, לצורך רכישת שטח לבית קברות. כן נמסר שם כי פנו לסניף הגרמני של בית רוטשילד, ומשם נתקבלה תרומה בסך 20 מרק. אחר כך פנו, בתיווכו של ר' יעקב שאול אלישר, לנציגו של הברון אדמונד דה-רוטשילד הפריזאי, והוא אכן הסכים לתמוך בקהילת שכם. תמיכה זו היתה משמעותית יותר, ובמשך כעשר שנים שולמו ממקור זה דמי השכירות של בית הכנסת, ולרוב גם משכורתו של השו"ב³¹⁹. ברם, היתה זו עזרה ארעית; וכדי למצוא פתרון יסודי יותר לבעיותיה של קהילת שכם, הוחלט בשנת 1886 לשלוח שד"ר מיוחד של שכם לחו"ל. המגמה היתה לאסוף כסף לקניית חצר ובית הן לבית הכנסת והן לבית הספר. הדבר אושר על ידי הראשון לציון דאז, ולשד"ר נבחר השו"ב של שכם, ניסים אדהאן. נשתמר כתב המינוי ואגרת ההמלצה³²⁰ שנמסרה לידו על-ידי קהילת ירושלים, ונצטט ממנה קטע הנותן תמונה על מצבה של קהילת שכם:

"באנו במכתבנו להודיע למעלתם כי בעיר הקודש שכם תיבנה ותכונן שבח לאל יתברך יש בתוכה יחידי סגולה, השם ישמרם ויחים, אשר המה מתפרנסים מיגיע כפם זולת כאשר המה אנשים מועטים וקשה עליהם לשאת בעול לשלם להשוחרט ובודק ומלמדי תינוקות ולשלם שכר להגויים בעד חצר ממנו תלמוד תורה וממנו בית-הכנסת, ואין ידם משגת, ומוכרחים כוללות עיר קודש ותהלה ירושלים תיבנה ותיכונן לסייע להם בכל חדש וחדש סך מה, למען תהי ישוב בעיר הקודש הנזכרת... עלינו להחזיק בידם להיות בשכם קהל ועדה מישראל. והן בעוון העיר הזאת אשר אינם בני ברית עדיין הם בתוקפם שנאתם על ישראל תקועה בלבם, ובראותם כי שבח לאל יתברך מדי יום מתרבה קצת ישוב אחינו בני ישראל, התחילו לצערם, כי אין רצונם שיעשו בית הכנסת בחצר שלהם ולא תלמוד תורה, ומגרשים אותם באמצע זמן שכירותם, וגולין הספרי-תורות ממקום למקום. וכן המה עושים להם עתה מקרוב. ועל ידי רצוי כסף ובצרה גדולה הם מתפללים בבית הכנסת, ולפעמים אינם מתפללים, וכל זה גורם כי החצר המושכר הוא קרקע של גוי, ובידיו כח לעכב כי אין רצונו שיהיה בית הכנסת בחצירו. ומזה שנים אשר באו לפנינו ראשי הקהל הנמצאים בעיר הקודש שכם תיבנה ותיכונן, שנתבקש להם אופן להוריד מעליהם את החרפה הזאת. כי אפילו אומה הנמצאים בשכם תיבנה ותיכונן, הנקראים שומרונים, יש להם חצר נאה משוכלל ובתוכו בית תפילתם, ולמה לא נשתדל אנחנו לתמוך בידם, כי רצונם לשלוח איש מיוחד על פתחי השרים והסגנים ישמרם צורם ויחים העומדים בקרית חוצות ובשמעם שרי ישראל כי אינם מבקשים מאום זולת לקנות חצר וממנה יעשו בית הכנסת ותלמוד תורה ודירה למשרת הקהל. אשריהם ישראל רוח נדיבה תסמכם לדבר גדול זה..."

לא ברור אם שליחות זו יצאה לפועל, אך ברור כי לא הביאה לתוצאות ממשיות. לא נרכש מקום לא לבית כנסת ולא לבית ספר, וצרכי הקהילה מומנו גם להבא מכספי הברון רוטשילד³²¹.

כל עוד ישבו בשכם די יהודים כדי לקיים חיי קהילה סדירים, וכל עוד לא היו התנאים לישיבת יהודים ביתר חלקי הארץ קלים יותר, המשיכה קהילת שכם להתקיים. אך עם ביטול שני תנאים אלה החלה דעיכתה הסופית. דווקא הנסיבות

החדשות שהתגבשו בארץ ברבע האחרון של המאה הי"ט – הארץ נפתחה להשפעות מן המערב, בערי החוף ובירושלים נעשו חיי התושבים, ובכללם היהודים, בטוחים יותר, בחסות נציגי המערב, יישוב יהודי צעיר וחדש צמח באזורים אלה ובאחרים – הן שהנחיתו את מהלומת המוות על קהילת שכם. עם קהילה זו לא נמנו מקבלי כספים מהחלוקה, ולפני בעלי המלאכה והסוחרים נפתחו אפשרויות טובות יותר במסגרת היישוב החדש. גם תנאי החיים שם היו נוחים ליהודים הרבה יותר מאשר בשכם המוסלמית הקנאית. לכן אין להתפלא על כך, שהיישוב בשכם התחסל, ואולי מפליא יותר שתהליך דעיכתו נמשך זמן רב למדי.

מנחם פרחי, שהעתיק את דברי רוזאנס, אותם הזכרנו כמה וכמה פעמים, הוסיף להם הערת שוליים זו³²²: "שכם אינה מוכשרת לדור בה בני ישראל אחרי כי היא מקוללת מפי יעקב אבינו עליו השלום כדחז"ל עיר מוכן לפורענות". יאוש דומה מן האפשרות להיאחז בשכם נשמע מאוחר יותר מדבריו של לונץ בשנת 1891³²³: "בהעיר הברוכה הזאת לא הצליח עוד בידי אחינו להאחז, וגם המעט אשר נתאחז בה יעזובה שנה שנה, מחסרון תמיכה לצרכי העדה, כי פרנסתם המועטה לא יוכלו להאציל גם לצרכי העדה".

נוסף על עזיבת היהודים את שכם, היו גם מבנות היהודים שהתחתנו עם שומרונים ועברו לדת השומרונית, ואף כאלה שהתאסלמו³²⁴.

צמצומו של היישוב היהודי וירידת חשיבותו בשנים האחרונות של המאה הי"ט מתבטאת בכך, שנוסעים נוצרים לא מעטים שפקדו את שכם אינם מזכירים כלל את יהודי העיר, אף כי הם מקפידים לספר בספריהם על אודות השומרונים³²⁵.

יהודי שכם הציעו למונטיפיורי בשעת ביקורו בארץ, בשנת 1866, כי יעזור לאחדים מהם לעבור ולעסוק בחקלאות. אך הדבר לא יצא אל הפועל³²⁶. אילו ניתן לייסד מושבות יהודיות בסביבות שכם, היה הדבר משפיע לטובה גם על היישוב היהודי העירוני שבה. אך לא נעשו נסיונות כאלה בהרי שומרון, המאוכלסים בצפיפות יחסית, פרט לזכרון יעקב ובנותיה, הרחוקות משכם.

יתכן שאפשר היה להציל את היישוב היהודי בשכם, אילו ראו בדבר משימה בעלת חשיבות לאומית. נעשה אמנם נסיון כזה בשנת 1900, כפי שמוסר א"ש הירשברג³²⁷: "היישוב הקטן של יהודים אשכנזים, אשר הרבה עמל מר מארקוס אדילמאן, סוכן 'למען ציון', על יסודו, בטל עד מהרה". כפי שאנחנו רואים מפסקה זו, נכשל נסיון זה, ולא נתעכב עליו כאן.

במצב דברים זה, נתפזרו אחרוני היהודים הספרדים שישבו עדיין בשכם. הירשברג הנ"ל מספר: "גם החייט אשר הצליח בה במלאכתו, עזבה גם הוא, בבכרו עליה את חדרה, ויקנה בה חלקת שדה בכסף אשר קבץ בשכם". וכך נתחסל, סמוך לאחר שנת 1900, היישוב היהודי בשכם, לאחר שנתקיים 400 שנה³²⁸.

אם גם לא נעשו נסיונות לקיים את היישוב כל עוד ניתן הדבר, הרי נעשו נסיונות אחדים לחדשו, לאחר שהיה למעשה כבר מאוחר מדי. "העומר"³²⁹ מזכיר יישוב עשרה יהודים בשנת 1907. "בן צבי"³³⁰ מוסר בשעת ביקור בשכם בשנת 1908, שלא מצא בה אף יהודי אחד, "רק מציוני בית הקברות נותרו. רוב המצבות נשדדו

והקרקע נגזלה על ידי השכנים, אולם זעיר פה וזעיר שם נשארו ציונים בודדים – עדים דוממים לדורות עברו, התובעים מהדורות הבאים את גאולת שכם בתוך גאולת ארץ ישראל כולה". החל משנת 1908 מוסר גם לונץ ב"לוחות" שלו³³¹ ששכם – "יהודים אין בה כלל". אך "ספירת יהודי ארץ-ישראל"³³² מוסרת בשנת 1919: "לפני תשע שנים התישב שם יהודי אשכנזי, עבר בתחילה בתור מכונן ופתח אחר כך בית-מלון, אבל מפני רדיפות השכנים עזב גם הוא בשנה האחרונה את העיר הזאת". כלומר, ישב בה בשנים 1910 עד 1918, בערך. מזמן מלחמת העולם הראשונה³³³ נמסר, כי יהודים שניסו ללון בשכם גורשו מן המקום, וכי מתיישבי זכרון יעקב איימו לסגור, כתגובה, את הכביש המוביל לחיפה.

אך הפרשה עוד לא תמה. גם בתקופת המנדט הבריטי נעשו כמה וכמה נסיונות לחדש את היישוב היהודי בשכם. יהושע חנקין ניסה בשנת 1921 לקנות שטחי קרקע בשכם, ואמנם נרכשה חלקה בגודל 4450 מ"ר במחיר 350 ל"מ³³⁴. ספירת האוכלוסין של שנת 1922 מזכירה 16 יהודים בשכם³³⁵. הרב י"ל פישמן (מימון) שלח למתיישבים אלה חזן ושוחט מירושלים, אך לאחר שנתיים לא נותר מהם איש³³⁶. ספירת האוכלוסין של שנת 1931 מזכירה שוב שישה יהודים בשכם (לאחר מאורעות תרפ"ט³³⁷). פרטים נוספים אנחנו שומעים מספר המסע של הוגו הרמן³³⁸, משנת 1924:

"30,000 תושב מונה מרכז זה של האיסלם בארץ ישראל, וביניהם 170 בני העדה הוותיקה השומרונית... ויהודי אחד... השומרונים ביקשו מן הוועד הפועל הציוני להקים בית ספר כחוליה מקשרת לחיים החדשים. בקשתם נתמלאה ובשכם גר עתה, בתוך סבך הסימטאות והחצרות, המורה מילר, יהודי פשוט, במרכזו של ים ערבי. הוא חי בתנאים פרימיטיביים, בסביבה עניה, ולעיתים כשיהודים בחו"ל מקטינים תרומותיהם לקרן היסוד, עליו לחכות חודשים אחדים למשכורתו – אך הציבו אותו בתפקיד זה ואותו הוא ממלא בגאווה, במרץ ובאהבה. לדעתו זהו אולי התפקיד החשוב ביותר בארץ ישראל כיום הן מבחינה תרבותית והן מבחינה מדינית". אותו מורה, מילר, אף ניסה לשכנע את ההנהלה הציונית להוסיף ולקנות קרקעות בסביבות שכם, אך ללא הצלחה.

עדות זו על יחסים הדוקים וטובים בין יהודים לשומרונים אינה בודדת, ומעניין שדווקא בזמן חיסולו של היישוב היהודי בשכם התהדקו הקשרים בין שתי העדות ונשכחו חילוקי הדעות של ימים עברו. כבר אופלטקה³⁴⁰ עומד על כך בשנת 1876, "ואינם שונאים לישראל כקדם", ומנמק זאת בעדותו של הראשון-לציון לטובת השומרונים, אשר עזרה להציל את עדתם מכליה: "ועל-ידי הגמול הטוב יכפו שנאתם במשאון, ואותות אהבה יתוו על פניהם". מ"ד גאון³⁴¹ אף אומר בשנת 1928 – "היחס בין היהודים והשומרונים הוא יחס של אחוה אמיתית. הללו משתדלים לעזור ליהודים המתישבים כאן בכל יכולתם". אך המתיישבים האלה לא החזיקו מעמד, ושכם נותרה ללא יישוב יהודי.

סיכום

בעבודתנו הנוכחית ניסינו לתאר את תולדות היישוב היהודי בשכם על רקע התפתחותו של מחוז שומרון בכללותו. במסגרת המצומצמת נעשה הדבר בקווים כלליים ביותר, אך נעשה מאמץ להדגיש את התפתחותו העצמאית של איזור זה ולציין את השונה בו ואת המיוחד אותו.

כמו כן, ניסינו לשלב את ההיסטוריה היהודית בשכם עם זו של העדה הקטנה השניה, השומרונית. גורל השומרונים בשכם היה לעיתים שונה מזה של היהודים, בשל היותם שריד אחרון לאומה שלמה; למרות מספרם הזעום היו השומרונים נושאי זכרונות ותקוות לאומיות שיש בהן מן ההקבלה, אם כי בזעיר אנפין, לאלה של האומה היהודית כולה. הידיעות על נקודות המגע בשכם בין בני שני לאומים קרובים-רחוקים אלה הן מעטות, וצריך היה קודם לכן להשתחרר מסילופים שהזמן והאינטרסים של צד שלישי (נוצרי) גרמו להם. על אף היקפן הקטן של שתי עדות אלה בשכם, הרי תולדות יחסיהן הן דרמטיות ורבות מתח אולי יותר משיכולנו להביע כאן, בגלל מיעוט הידיעות האותנטיות שברשותנו.

לגבי תולדות היישוב היהודי עצמו ניתן לאמר, כי בניגוד לדעות שנשמעו בעבר, אינו קודם לראשית המאה ה'ט"ז. משך קיומו כ-400 שנה. יש בידינו די ידיעות כדי לקבוע כמעט בוודאות, כי במשך ארבע מאות שנים אלה היה קיומו המשכי ולא נקטע אף פעם אחת. הידיעות על היקפו רבות למדי, ומסתבר כי היה זה תמיד יישוב קטן, שנע לרוב בין 50 ל-300 נפש. בניגוד למרבית היישובים בארץ, לא שימש יישוב זה מקום מגורים לרבנים ולחכמים מן השורה הראשונה, ואפילו לא מן השניה והשלישית. גם שמות ידועים, כמו אלה שמופיעים לפעמים בקהילותיה הקטנות האחרות של ארץ-ישראל (רמח"ל וחיים פרחי בעכו, ר' ישראל נג'ארה ונתן העזתי בעזה, אשתורי הפרחי בבית-שאן) נעדרים לגמרי בשכם. מתקבל הרושם שהקהילה הקטנה עסקה במשך כל ארבע-מאות שנותיה בפרנסה בלבד, בחיי יום יום, בלי יומרות של יצירה עצמאית בשטח חיי הרוח. יתכן שהסיבה לכך הם קשיי החיים בתוך הסביבה המוסלמית הקנאית, עד כי לא נשאר עוד כוח ורצון למשימות נוספות, והקהילה מיצתה את ייעודה בעצם קיומה.

אין דבר זה נאמר כאן להפחתת ערכה. מנקודת ראות היסטורית ניתן לראות בזה את עיקר משימתן של כל הקהילות בארץ-ישראל בתקופה הממושכת עד לשיבת ציון במאות ה'ט"ט והכ' – להחזיק מעמד, להעמיק שורשים במקומות הבודדים בהם נאחזו וליצור כך את התשתית עליה צמח היישוב החדש וקמה מדינת ישראל.

הערות

1. וכן גם בתקופה הצלבנית הראשונה, עד 1187, ובתקופת המנדט הבריטי.
2. ראה: י' בן צבי, "יהודי שכם", בתוך: שאר ישוב, ב, תל-אביב (תרצ"ו), עמ' 154-162; א' יערי, "תולדות הישוב היהודי בשכם", סיני ל"ו, (תשט"ו), עמ' קס"ו-קפ"ז; מ' בניהו, "תעודות לתולדות הישוב היהודי בשכם", סיני ל"ח (תשט"ז), עמ' ק"ב-ק"ד.
3. ב"צ דינור, ישראל בגולה, כרך ב, ספר א, תל אביב 1965, עמ' 548, הערה 75; מ' איש שלום, בצילן של מלכויות, תל-אביב 1975, עמ' 283, 300.
4. בן צבי, שם, עמ' 155, 156.
5. יערי, שם, עמ' קפ"ו-קס"ח.
6. מסעות ר' בנימין מטודלה בא"י ובסוריה, בתוך: א' יערי, מסעות א"י, תל-אביב תש"ו, עמ' 38.
7. אגרת ר' שמואל בן ר' שמשון, בתוך: א' יערי, אגרות א"י, תל-אביב תש"ג, עמ' 79. ההשלמות במובאה נעשו על פי הצעת יערי במהדורתו.
8. בן צבי, שם, עמ' 155, אומר: "מתוך כך יש לשער כי היו שם יהודים בזמנו, שאם לא כן לא יובן בכלל לשמחה זו מה עושה? הן לא יתכן שהכוונה היא לשבת ששבתו בין נכרים, או אפילו בין הכותים, המבלים ליל שבת בחושך..." וכבר העיר על כך יערי (הישוב היהודי בשכם, עמ' קס"ז) "אולם אפשר שהשמחה היתה בין שיירת העולים עצמם ששבתו בשדה או בחאן של נוסעים. על כל פנים אין מכאן ראיה מכרעת למציאות ישוב יהודי בשכם בראשית המאה השלוש עשרה".
9. יערי, אגרות, עמ' 81.
10. אגרות הרמב"ן לבנו מירושלים, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 85.
11. יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' קס"ז.
- איש שלום (שם, עמ' 283) סובר: "מדבריו מסתבר שהיהודים באותם ימים נשלטו מירושל-לים... אלא שכאן נזכר שברחו מירושלים לשכם, ולקחו עמם את ספרי התורה, שעכשיו - עם הנסיון לשיקומה של ירושלים - הובאו בחזרה משכם". איש שלום ממשיך: "קיימת השערה שאולי מכאן יש להסיק על קיומה של קהילה יהודית או ישוב יהודי בשכם". הוא ראה השערה זו כסבירה, על אף שהוא סוקר גם את ההסתעגויות כלפיה.
12. ב"ז קדר, "הישוב היהודי בירושלים במאה הי"ג", תרכ"ז מ"א (תשל"ב), עמ' 91.
13. איש שלום, שם, עמ' 283, הערה 22.
14. Ya'kubi (Ibn Wadhili), *Geography* (ed. A.W.T. Jugnboll), Leiden 1861, p. 116
15. E. Vilmar, *Abulfathi, annales Samaritani*, Gotha 1865, pp. 184, 185
16. Mas'udi, in de Sacy *Chrestomathie Arabe*, Paris (1806), I, p. 301
17. Istakti in M.J. de Goye's *Bibliotheca Geographorum Arabiorum*, Leiden (1870-1873), p. 58
18. Ibn. Haukal, in de Goye (No. 17) p. 113
19. Mukaddasi, in de Goye, p. 174
20. Al-Biruni, quoted by Makrizi, in de Sacy (op. cit. in No. 16), p. 305.
21. Willermi Tyrensi Archiepiscopo: Incipit Historia Rerum, in Bongars: *Gesta Dei per Francos*, Hannoviae (1611), I, p. 774.
22. A. Neubauer, *Chronique Samaritaine*, *Journal Asiatique* (1873), p. 448
23. Idrisi (ed. J. Geldemeister), *ZDPV*, VIII, (1885), p. 4
24. Ali of Herat, *The Places of Pilgrimage*, in G.L. Strange, *Palestine under the Moslems*, London (1890), p. 512.

25. Yakut, *Mu'jam al Buldan* IV, Leipzig 1866, p. 724
הוא מזכיר אמנם יהודים, אך מאחר שמדובר בהערצת הר גריזים, הרי ברור שהכוונה לשומרונים, וזאת אף כי הם נזכרים לאחר מכן גם בנפרד.
26. *Chronique d'Ernoul*, ed. de Mas Latrie, Paris 1871, pp. 188–210
27. נויבאואר (הערה 26), עמ' 451. הבאנו כאן, לדוגמא, רק שני תאריכים מהכרוניקה השומרנית. בחרנו באירועים חשובים כגון כיבוש העיר והגלייתם של שומרונים רבים.
28. Dimashki (M.A.F. Mehren), St Petersburg 1866, p. 200
29. *Abul Fida's Geography*, (ed. Reinaud et de Slane), Paris (1840), p. 241.
30. יערי, מסעות א"י, שם, עמ' 38.
31. *Le Saint Voyage de Jerusalem du Seigneur d'Anglure* (F. Bonnardot et A. Longon), Paris 1878, p. 43.
32. Wilhelm von Boldensele, in F. Khull, *Zweier Deutscher Ordensleute Pilgerfahrt nach Jerusalem*, Graz (1895), pp. 40–41.
33. Niccolo of Poggibonsi, *A voyage beyond the sea*, Jerusalem 1945, pp. 62, 89
אמנם הוא מזכיר שומרונים בסבסטיה (שומרון העתיקה) ולא בשכם.
34. *Voyages et Ambassades de Ghilebert, de Lannoy, Mons* 1840, p. 61
35. Francesco Suriano, *Treatise on the Holy Land*, Jerusalem 1949, p. 152
36. Martin Kabatnik, *Cesta do Jerusalema*, Praha n.d.
לגבי המקורות שברשימתנו הנ"ל, ראה סטרנג, שם;
- J.A. Montgomery, *The Samaritans*, Philadelphia 1907, pp. 125–138;
שור, "ידיעות על השומרונים בספרי נוסעים נוצרים מן המערב מן המאה הי"ד ועד סוף המאה הי"ח", קתדרה 13 (תש"מ), עמ' 177–193.
37. מ' נרקיס, "תשמישי קדושה יהודים משכם שנגלו בגרמניה המזרחית – עדות לישוב יהודי קבוע בשכם במאה הט"ז", בתוך: ארץ-ישראל, ב, תשי"ג, עמ' 199–202.
39. י' בן צבי, שאר ישוב, א, תרצ"ו, עמ' 160, 161, 173, 177.
על אודות שכם הוא אומר (עמ' 157) "הרי חילו (בהוצאת כרמולי) אומר בפירוש שהיהודים נמצאים בשכם במתי מעט, מלבד השומרונים המרובים. ואף על פי שאין לקבל באימון את כל המובא בשם ר' חילו בהוצאה הנ"ל, גם אין לפסול את הכל מראש. במקרה זה נראה לנו כי יש יסוד נכון לידיעה על היהודים בשכם במאה הי"ד."
40. הישוב היהודי בשכם, עמ' קס"ז.
41. איש שלום, שם, עמ' 300.
42. ראה בנדון:
- A.M. Letts, *Sir John Mandeville, the man and his book*, London 1949, pp. 34–40.
- B.M. Labib, *Pélegrins et voyageurs sur Mont Sinai*, Cairo 1961, pp. 36–40.
43. נתן שור, *תולדות צפת*, תל-אביב 1983, עמ' 99–106.
44. מסעות אלמוני איש קנדיא, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 112.
45. אגרת ר' יוסף ד'מונטניא מירושלים, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 92.
46. אגרת תלמיד ר' עובדיה מברטנורא, שם, עמ' 154, 155.
47. מסע ר' משה באסולה (1521–1523), בתוך: יערי, מסעות, עמ' 143, 144.
48. לדעתנו, צריך להכפיל את מספר בתי האב בארבע, ולא כמקובל, בחמש, וזאת לאור מחקר שערכנו בעזרת אותם מקורות שמצאנו, המביאים גם מספר בתי אב וגם סה"כ נפשות, וכשחילקנו אלה באלה מצאנו ממוצע של 4, ואף קצת פחות. ראה בנדון: נתן שור, "היחס המספרי בין בתי-אב לסך הכל הנפשות בערי ארץ-ישראל בתקופה העותמאנית", קתדרה 17, (תשמ"א), עמ' 102–106.

49. A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, p. 149.
50. יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ע, לקוח מן המהדורה האנגלית של ברנרד לואיס.
51. W.D. Hütteroth and K. Abdulfatah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria*, Erlangen 1977, p. 53
52. שאר ישוב, ב, עמ' 156.
53. הישוב היהודי בשכם, עמ' קס"ט.
54. אבקת רוכל, לר' יוסף קארו, סי קי"ג; שאלות ותשובות המבי"ט (ר' משה מיטראני), ח"א סי קכ"ג, וח"ב סי ט' ופ"ג.
55. Postelli, *De Universitate*, Lugduni Batavorum 1635, p. 124.
56. F.P. de Aveiro, *Itinerario da Terra Sancta*, Coimbra 1927, p. 454
- מתורגם בתוך מ' איש שלום, *מסעות נוצרים בארץ ישראל*, תל-אביב 1965, עמ' 295.
57. Ludwig von Rauter, in Röhricht und Meissner, *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande*, Berlin 1880, p. 44
58. מ' ברסלבי, *לחקר ארצנו*, עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 156. שם מצויה טעות לגבי שם הנוסע: צריך להיות Von Rauter ולא Von Raumer (שהיה חוקר ידוע של א"י בראשית המאה הי"ט, אך לא ביקר בה מעולם).
59. S. Schweigger, *Eine Neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constanti-nopel und Jerusalem*, (Rudolf Neck), Graz 1964, p. 317. עמ' 304.
60. Jüngst Geschehene Hierosolymitanische Reyse und Wegfahrt des... Herrn Nicolai Christophori Radzivill, in *Reyssbuch des H. Landes*, II, Frankfurt a.M. (1609), p. 155.
61. L.A. Rocchetta, *Perigrination dei Terra Santa*, Palermo 1630, p. 118 "...habitano Turchi, Mori, Hebrei, Christiani Nostrami".
62. יערי, *שלוחי א"י*, ירושלים תשי"א, עמ' 225.
- 62א. ראה ברסלבי, *לחקר ארצנו*, עמ' 231.
63. נרקיס, לעיל הערה 37, עמ' 199-202.
64. בראשית רבה, יט, ז, עמ' 945-946.
65. יערי, *מסעות*, עמ' 38.
66. יערי, *אגרות*, עמ' 79.
67. כפתור ופרח, *מהדורת לונץ*, ירושלים 1899, עמ' רפ"ח.
68. האלמוני מקנדיא, בתוך: יערי, *מסעות*, עמ' 112.
69. יוסף דמונטניא, בתוך: יערי, *אגרות*, עמ' 92.
70. משה באסולה, בתוך: יערי, *מסעות*, עמ' 144.
71. *מסעות שמואל בן דוד הקראי*, בתוך: יערי, *מסעות*, עמ' 251.
72. *מסעות ר' משה ירושלמי*, בתוך: יערי, *מסעות*, עמ' 443.
73. M. Letts, *The Pilgrimage of Arnold von Harff Nendeln* 1969, p. 225.
- איש שלום, שם, עמ' 275.
74. *Viaggio del Rever. P.F. Noe Bianco Vinitiano... fatto in Terra Santa... Venetia* 1546, p. 66b.
- הוא אומר: "Ora visitando gli Hebrei con grandissima frequenza di popolo questa sepoltura per honor di Guiseppe".
75. S. Mantegazza, *Relatione Tripartita de Viaggio di Gerusalemme*, Milano 1616, p. 382.

- המעתיק את הפיסקה שאצל נואה ביאנקו מלה במלה ולא ברור, לכן, אם מתייחסת ידיעה זו גם למועד ביקורו הוא.
76. Sir W. Foster, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, London 1931, p. 99. תרגום בתוך: איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 312, אך שם לא מתורגמת ההערה בסוגריים שהיהודים מתפללים בכל הקברים.
77. ראה בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 168.
78. הרחבנו את הדיבור בנושא זה בעבודתנו על תולדות צפת, שם תקפו בני המקום את התורכים עצמם. האם קרה דבר דומה גם בשכם, שאין לנו, לפי שעה, ידיעות עליו, ולכן היה השלטון מעוניין להושיב יהודים בעיר? וראה בנדון: אחסאן אלנימר, תאריך ג'בל נאבלוס ואלכלק (ערבית), שכם 1974, א, עמ' 21, 22.
79. י' בן צבי, מסעות ארץ ישראל לרבי משה באסולה, ירושלים תר"ץ, עמ' 53.
80. Camino y peregrinacion que hizo el Canonigo Juan Perera mi tio, desde Roma a Jerusalem, y toda la Siria hasta Egypto, in Pedro Sesse, *Libro de la Cosmographia univereal del mondo*, Caragoca (1916), p. 92. תורגם ללטינית ואנגלית.
- erc: H.C. Luke, *A Spanish Franciscan's Narrative of a Journey to the Holy Land*, London 1927, p. 46.
- מבלי שהעורך האנגלי ידע על המקור הספרדי.
81. G. Affagart, *Relation de Terra Sainte*, (J. Chavanon), Paris 1902, p. 230.
82. D.F. Guerrero, *Breve Tratado del viage que hizo a la ciudad de Jerusalem*, Madrid 1790, p. ici.
83. C. Fürer ab Haimendorf: *Itinerarium Aegypti, Arabiae, Palestinae, Syriae...* Norimberg 1620, p. 92.
84. J. Cotovicus, *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum*, Antverpiae 1619, pp. 338, 343.
85. P. Belloni *Cenonani... in Judea, Arabia...*, Antverpiae 1589, p. 345.
86. ב' לואיס, שם, עמ' 174.
87. 1099 ראשי בתי אב, מהם 677 מוסלמים ו-142 רווקים משלמי מס.
88. 773 ראשי בתי אב, מהם 677 מוסלמים ו-412 רווקים.
89. 849 ראשי בתי אב, מהם 796 מוסלמים ו-10 רווקים משלמי מס.
90. ראה: לואיס, שם, עמ' 177.
- 90א. הלבנים הוא מטבע הכסף העותמאני, "אקצה" בתורכית, שבו נערכו כל חשבונות המיסים.
91. ראה גם היטרוט, שם, עמ' 5, אך מעובד כאן בשינויים מסוימים.
92. א' כהן, ב' לואיס, שם, עמ' 149.
93. היטרוט, שם, עמ' 52-53.
94. מונטגומרי, לעיל 36, עמ' 138, 139; י' בן צבי, ארץ ישראל וישובה, ירושלים תשט"ו, עמ' 423.
95. מ' הרן, "שירת המצוות לאהרון בן מנir – פיוט שומרוני ליום הכיפורים על תרי"ג מצוות על פי הרמב"ם", דברי האקדמיה הישראלית למדעים, ד, ירושלים (תשל"א), עמ' 232.
96. בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 424, 429.
97. G. Postelli, *De Universitate*, p. 124.
98. *Itinerario de Terra Santa*, Composta par Frey Pantaleon d'Aveyro, Lisboa 1721.
99. קוטוביקוס, ראה לעיל, 84, עמ' 342, 343.
100. ראה בנדון: נתן שור, היישוב היהודי בירושלים במאות הט"ז-י"ח על פי כרוניקות פראנציסקאניות וכתבי נוסעים קאתוליים ופרוטסטנטים, בתוך פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (עורך: א' כהן), ירושלים (תשל"ט), עמ' 343-434.

101. מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 251; יערי מייחס מסע זה לשנים 1641–1642, ואינו מזכיר את בעלי הבתים היהודים; י' בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 248. בן צבי מייחס מסע זה לשנת 1640 ומזכיר את בעלי הבתים היהודים.
102. א' הד, יהודי א"י בסוף המאה הי"ז, ירושלים – מחקרי א"י, א/ד (תשי"ג), עמ' קע"ו.
103. *Relations journaliere du voyage du Levant fait et descrit par. H. de Beauvau*, Toul 1608, pp. 144–146.
104. למעשה אמר "בעיר שומרון", אך ברור כי הכוונה לשכם.
105. A. Morison, *Relation historique d'un voyage nouvellement fait au Mont de Sinai et a Jerusalem*, Toul 1704, pp. 234, 235.
106. C.B. de Borgo, *Viaggi di cinque Anni in Asia, Africa et Europa del Turco*, Milano 1686, I, p. 262.
107. רשימת הנוצרים שביקרו בשכם בתקופה זו והשאירו לנו את תיאוריה, ראה בנספח ד'.
108. מוריסון, ראה לעיל 105, עמ' 234.
109. Laurens d'Arvieux, *Memoires.... contenant ses Voyages a Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Egypte et la Barbarie* (J.B. Labat), Paris 1735, II, pp. 79.
110. H. Stephan. E. Tsheleby "Travels in Palestine", *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, 8 (1938), p. 137.
111. נאו, ראה נספח ד' להלן.
112. דה בורגו, ראה לעיל הערה 106, עמ' 261, 262.
113. רוג'ה, ראה נספח ד' להלן, עמ' 230.
114. שם, עמ' 95.
115. ראה אודותיו חורבות ירושלים, מהדירה מינה רוזן, תל-אביב תשמ"א, וכן:
J. Maria de San Juan del Puerto, *Patrimonio Seraphico de Tierra Santa*, Madrid 1724, pp. 296, 297, 335–342; J. Calahorra, *Historia Cronologica della Provincia di Soria e Terra Santa*, Venezia 1694, pp. 633–636, 656–660, 676, 765; P. Verniero di Montepeloso, *Croniche o Annali di Terra Santa*, in G. Golubovitch, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa*, Nuove Seria, Quaracchi 1930, 1936, VII pp. 74–76, 91–93, 107, 108, 110–115; X pp. 64, 93, 97, 125, 280.
116. אל נימר, ראה לעיל 78, א', עמ' 71, 72, 94, 97.
- M. Abir, Local Leadership and early reforms in Palestine, in: *Studies on Palestine in the Otoman Period*, (ed. Moshe Ma'oz), Jerusalem (1975), pp. 288, 289.
117. J. Wild: *Reysebeschreibung eines gefangenen Christen*, Stuttgart 1964, p. 205.
וויילד נשבה על-ידי התורכים במלחמותיהם בבלקאן ונמכר לעבדות. את זכרונותיו כתב אחרי שובו לביתו.
118. י' בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 248.
119. ב' סוריוס, ראה נספח ג' להלן, עמ' 156.
120. מסעות משה בן אליהו הלוי הקראי מקרים, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 319.
121. מודעא רבא, אמשטרדם תע"ד, דף ב'. ב. מובא בתוך מ' בניהו, ר' חיים יוסף דויד אזולאי, ירושלים תשי"ט, ב, עמ' ש.
122. בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 298.
123. מ' בניהו, "אגרות ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות", ירושלים, מחקרי א"י, ב/ה, ירושלים (תשט"ו), עמ' קמ"ח, קמ"ט.
124. ר' שמואל גארמיזאן, שו"ת משפטי צדק, ירושלים תש"ה, ס"י צ"א, עמ' קל"ה. מובא בתוך: בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 248.

125. הלכות קטנות לר' יעקב חגיז, ונציאה תס"ד, דף נ"ה-ע"ב. מובא בתוך: יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"א; וכן: בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 248.
126. שו"ת נבחר מכסף לר' יאשיה פינטו, ארם צובה תרכ"ט, אהע"ז, סי' ל"ח דף ע"ב.
- 126א. יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ע.
127. יערי, מסעות, עמ' 251.
128. בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 427.
129. מונטגומרי, ראה לעיל 36, עמ' 139.
130. שם, שם.
131. בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 427.
132. מוריסון, ראה לעיל 105, עמ' 234-235.
133. למעשה נוצר קשר המכתבים הראשון עם השומרונים עוד במאה הט"ז עלידי מלומד בשם יוליוס סקליגר. מכתבים מידי שומרונים נשלחו אליו בשנת 1589 (בתשובה לפניותיו) הן מקהיר והן משכם. הם תורגמו עלידי המלומד הצרפתי י' מורין ללטינית ויצאו לאור אחר כך בתוך: R. Simon, *Antiquitates Ecclesiae Orientalis*, London 1682, pp. 156-205.
134. *Viaggi di Pietro della Valle, il pelegrino*, Bologna 1672, I, pp 406, 408, 424.
135. W.S. de Sacy, *Memoire sur l'etat actuel des Samaritains*, Paris 1692, p. 203.
136. דלה וולה, ראה לעיל 134, א, עמ' 405.
137. נאו, ראה נספח ד' להלן, עמ' 529.
138. מיריקה, ראה נספח ד' להלן, עמ' 104.
139. F. Caccia, *Monumentum Glorae Seraphicae*, Wien 1692, p. 203.
140. H. Maundrell, *Journey from Aleppo to Jerusalem*, Oxford 1714, pp. 60-62.
141. שו"ת אדמת קדש לר' ניסים חיים משה מזרחי, ח"א, קושטאדינא תק"ב, אהע"ז, סי' נ"ד.
142. ארץ ישראל וישובה, עמ' 298.
143. אגרת יוסף סופר מצפת, בתוך יערי, אגרות, עמ' 300.
144. י"מ טולידאנו, במזרח ומערב, ד', עמ' 48-40.
145. הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ג, קע"ד.
146. מ' בניהו, "תעודות לתולדות הישוב היהודי בשכם", סיני ל"ח (תשט"ז), עמ' ק"ה.
147. יערי, שלוחי א"י, עמ' 582.
148. שו"ת לר' משה גלאנטי מדמשק, ליוורנו תקס"ט, סי' ל"ב.
149. שו"ת מקור ישראל ונחלת יאודה, לר' ישראל יעקב בורלא ולבנו ר' יהודה בורלא, ירושלים תרמ"ו, יו"ד סי' י', בתוך: יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ב, קע"ג.
150. אחסאן אל נימר, ראה לעיל 78, א, עמ' 99-102, 106-107, 178-181.
151. G. Mariti, *Istoria della Guerra della Soria*, Parte II, Firenze 1774, pp. 3, 32, 33, 76, 121, 138.
152. אביר, שם, עמ' 288; A. Cohen: *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973, pp. 164-166;
153. כהן, שם, עמ' 166-169.
- M.C.-F. Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie*, Paris 1790, II. p. 333; W.G. Browne, *Travels in Africa, Egypt and Syria from the year 1792 to 1798*, London 1806, p. 47.
154. א' כהן, מאה י"ח, ראה לעיל 152, עמ' 293-295.
155. בן צבי, ספר השומרונים, ירושלים תש"ל, עמ' 331-340.
156. בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 428.
157. J. Mills, *Three Months Residence at Nablus*, London 1864 pp. 181-184.
158. בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 428.

- W.A. Bachienne, *Historische und Geographische Beschreibung von Palästina*, Cleve 1773, vol II, 3, pp. 305, 306. 159
- U. Jaspar Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien*, (Fr. Kruse), Berlin 1854–1859, II, p. 174. 160
- W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, London 1820, II. p. 156. 161
- J.S. Buckingham, *Travels in Palestine*, London 1822, II, pp. 434, 452. 162
- Visit of the Rev. James Connor in 1819 and 1820 to Candia, Rhodes, Cyprus and the various parts of Syria and Palestine, in: W. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, London 1822, p. 424. 163
- W. Jowett, *Christian Researches in Syria and the Holy Land*, London 1826, p. 195 164
- מסעות ר' דויד דבית הלל, בתוך: יערי, מסעות א"י, עמ' 511. 165
- Journal of the Rev. Joseph Wolff*, London 1839, pp. 186, 221. 166
- C.I. E.S.J. de Laborde, *Voyage en Orient*, Paris 1837, II, p. 71. 167
- מ' בניהו, הישוב היהודי, שם, ע' קי"ב. 168
- G. Robinson, *Voyage en Palestine et en Syrie*, Paris 1838, I. p. 188. 169
- אך למעשה הוא לא ביקר כלל בשכם, וציין בעצמו כי הנ"ל היא ציטטה מתוך ספר המסע של S. Hardy, *Notices on the Holy Land*, London 1835.
- מ' בניהו, תעודות לתולדות הישוב היהודי בשכם, ראה לעיל 2, עמ' ק"ב. 170
- להלן קטע מספרו של דה לבורד (שם, עמ' 70) על ביקור בחצרם משנת 1827: – "הגענו לבסוף לערבה... מה רבה היתה מידת השתוממותנו! הכניסו אותנו לתוך בניין ענקי; כל החצר, המוארת על ידי לפידים, היתה מלאה סוסים יפים הקשורים ליתדות ומתחת לקימור השער הצטופף המון רב של משרתים, הם תפסו במהירות את המושכות של סוסינו, ירדנו מהם, ושני עבדים שחורים האירו לנו בעזרת פנסים גדולים והובילונו לקומה הראשונה, לספה עשירה. ישבנו על כרים מובחרים, כשמשרתים רבים מגישים לנו ביראת כבוד בושם, קפה ולימונדה. חשבנו שאנחנו נמצאים בארמון קסום. אך היכן נמצאים אנחנו למעשה? איך זה מצאנו בכפר כה קטן מארח בעל שררה כזו וארמון כה עשיר? מי יבהיר לנו פלא זה? הסביר לנו זאת יהודי, שהיה מלוכלך ולבוש סחבות ואף הוא, כמונו, התארח בבית זה. הוא היה אשכנזי ודיבר בין היתר איטלקית, תורכית וערבית רהוטות. הוא הגיע לאחרונה בנסיעותיו עד להודו, ועתה הוא תושב שכם, ומשמש כבנקאי. הוא זה שהבהיר לנו את אשר רצינו לדעת. ממנו שמענו כי אנחנו מתארחים אצל עבד אל-האדי, השיח' בעל הכוח הרב ביותר בכל המחוז, שכפופים לו 56 כפרים, 10 מהם בבעלותו הישירה. מאה מחרשות מספיקות בקושי לעבד את אדמותיו, שכולן פוריות ביותר. הוא מכר לאחרונה לפחת דמשק 350 טונות תבואה שנלקחו ממחסניו בהם נשתמרו עד כה. רוב הסוסים שראינו בחצר שייכים לשיח'ים הכפופים לו, אשר באו לאכול אצלו ארוחת ערב בזמן חג הרמדאן... עבד אל-האדי בא לבקרנו. הוא דיבר בערבית אודות התורכים והביע את מורת רוחו מן העול שהטילו על הארץ כולה הכובשים המנוונים האלה. בתור אדם נאור הוא סיפר לנו על כל ענייני השלטון. קבלת הפנים הבלתי צפויה המשיכה להיות מפוארת ביותר עד לרגע בו עזבנו".
- מבנה חברתי זה היה אפילו בראשית המאה הי"ט מעוגן עדיין במבנה הפיאודלי של המאות הקודמות. התקיפים המקומיים של מחוז שומרון החזיקו באחוזות הפיאודליות ושימשו כמפקדי יחידות סיפאהי. על-ידי כך היה שלטונם העצמאי למחצה לגיטימי בהחלט לפי מושגי התקופה העותמאנית הקודמת (ראה אביר, להלן), אך ניתן לראות בו אנכרוניזם במאה הי"ט. מצד שני הוא היווה מעוז של עצמאות ערבית ארץ-ישראלית, לעומת השאיפות להקים מדינה ריכוזית תורכית. בנושא זה ראה: אל נימר, שם, עמ' 152, 188;
- M.E. Rogers, *La Vie Domestique en Palestine*, Paris 1865, pp. 278, 279;
- S. Macalister and G. Masterman, *A History of the doings of the Fellahin during*

the first half of the nineteenth century, *PEFQ* London (1905), pp. 343–352, 355, 356; M. Ma'oz, *Ottoman reform in Syria and Palestine, 1840–1861*, Oxford 1968, pp.

113–118; אביר, שם עמ' 286.

C. Tortel, *Dix neuf lettres inedites de Francois Bernoyer*, Abbeville 1976, p. 149. 173

להלן פנייתו של נפוליאון לתושבי שכם: "מאחר שהשתלטתי על עזה, רמלה, לוד, יפו וכל יתר ארץ ישראל, אין לי כל סיבה לנהל מלחמה נגד תושבי שכם. הנני נמצא בארצות אלה רק על-מנת להדוף את הממלוכים של ג'זאר פחה, וידוע לי כי אתם נמנים בין אויביהם. לכן, הריני להציע לכם את המלחמה או את השלום. אם הנכם רוצים את השלום, עליכם לגרש את הממלוכים מתחומכם ולהודיע לי על כך; אם הנכם רוצים את המלחמה, אביא לכם אותה. הריני סלחן ורב חסד כלפי ידידי, אך איום כמו אש השמים כלפי אויבי".

J.L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822, p. 342; 174

Berthier, *Relations des Campagnes du General Bonaparte en Egypte et en Syrie*, VIII, Paris pp. 83, 84; M. Mangerel, *Le Capitaine Gerbaud, 1773–1799; Documents publiés et annotés* Paris 1910, pp. 334, 338, 340, 345; G. de la Jonquiere, *L'Expedition en Egypte*, Paris 1899–1907, IV, pp. 295, 296, 324, 355, 362, 379, 400, 425, 557–559; J. Miot, *Memoires pour servir a l'histoire des expeditions en Egypte et en Syrie*, Paris 1804, pp. 145–147; H. Conrad, *Kaiser Napoleon, Der Agyptisch-syrische Feldzug*, Stuttgart 1911, pp. 61, 62, 90, 92, 98, 101, 102.

175. אביר, ראה לעיל 116, עמ' 286.

176. למשל, על-ידי הנוסעים כדלקמן (שנת הביקור בהתחלה):

1801 – E.D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa* London 1816–1824, IV, pp. 266–269, 285; זאצן, ראה לעיל 160, ב, עמ' 170;

1815 – Queen Caroline of Great Britain, *Voyages and Travels*, London 1821, pp. 626, 627 טרנר, ראה לעיל 161, ב, עמ' 155–158;

1815 – O.F. von Richter, *Wallfahrten im Morgenlande*, Berlin 1822, pp. 56, 57 בוקינגהם, שם, עמ' 423, 424.

1817 – M.A.F. Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Paris 1821, pp. 249, 250;

1817 – T.R. Joliffe, *Letters sur la Palestine, la Syrie...* Paris 1820, pp. 44–48;

1818 – C.L. Jrby and J. Mangles, *Travels through Nubia, Palestine and Syria*, London 1823, pp. 328, 329;

1819 – W.R. Wilson, *Travels in the Holy Land, Egypt...* London 1831, I. pp. 370–375;

1823 – W. Jowett, *Christian Researches in Syria and the Holy Land*, London 1826, pp. 193–204

1824 דוד דבית הלל, שם, עמ' 511.

1825 – J. Madox *Excursions in the Holy Land, Egypt...* London 1834, II, p. 207;

1827 – G. Failoni, *Viaggio in Siria e nella Terra Santa*, Verona 1833, p. 135

177. זאצן, ראה לעיל 160, ב, עמ' 173, 175.

178. באקינגהם, ראה לעיל 162, ב, עמ' 433; וו. ר. ווילסון, ראה לעיל 162, א, עמ' 379; פאילונוי, ראה לעיל 162, עמ' 135.

Y. Ben Arie, The population of the large towns, in *Studies on Palestine*, ed. M. Máoz, op. cit., pp. 63, 64. 179

180. מונטגומרי, ראה לעיל 36, עמ' 140.

181. אל נימר, ראה לעיל 78, א, עמ' 231, 232.
182. A. Tibawi, *A modern history of Syria*, London 1969, p. 62; M. Michaud et M. Poujoubit, *Correspondence d'Orient*, Bruxelles 1841, V. pp 186–188, VI, pp. 107, 240; S.N. Spyridon, *Neophytos, Annals of Palestine 1821–1841*, Jerusalem 1938, p. 55; C.H. Churchill, *Mount Lebanon, a ten yeats residence*, London 1862, III, pp 389, 390;
- אביר, שם, עמ' 300; אל נימר, ראה לעיל 78, א, עמ' 243–245.
183. אביר, ראה לעיל 116, עמ' 302.
184. שם, עמ' 302–307.
185. טיבאוי, ראה לעיל 182, עמ' 73, 74; אביר, ראה לעיל 116, עמ' 309, 310;
- E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, London 1841, III, p. 155.
186. B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte* Paris 1841, II, p. 453
187. מעוז, רפורמות, שם, עמ' 114.
188. Y. Porat, *The Awakening of the Palestinian Arabs*, *Studies on Palestine* (ed. M. Máoz), p. 368;
- ב"ר כהנוב, "מן השמור בזכרוננו", בתוך: מימים ראשונים (א' דרויאנוב, עורך), ב', ה/ו, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 180.
189. אל נימר, ראה לעיל 78, א, עמ' 268, 269, 274, 275, 277–279; א' הד, ארץ-ישראל התקופת השלטון העות'מאני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 55;
- M. Busch, *Eine Wallfahrt nach Jerusalem*, Leipzig 1861, I, pp 139–146; J. Finn, *Byeways in Palestine*, London 1868, pp. 90, 92, 167, 217, 218, 251;
- J. Finn, *Stirring Times*, London 1878 I, pp. 239–243, 296, 409, 410, 454, 470, II pp. 6, 9, 25, 149, 168, 171–173, 189, 290, 291, 426, 429–431, 433–435, 437; M.E. Rogers op. cit. pp. 279, 282, 308, 311–313, 315, 316, 353, 377–379, 396, 500–508;
- מעוז, רפורמות, שם, עמ' 115–118, 268, 269, 274, 275, 277–279.
190. בוש, ראה לעיל 189, א, עמ' 145, 146.
192. אגרת ר' אריה נאמן מצפת לאמשטרדם על הרעש בצפת, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 364;
- אגרת ר' ישראל משקלוב מירושלים לאמשטרדם על הרעש בצפת, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 366. הוא מזכיר 60 הרוגים.
193. יערי, היישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ד, קע"ה.
194. פוג'ולה, ראה לעיל 186, ב, עמ' 453.
195. G.H. von Schubert, *Reise in das Morgenland*, Erlangen 1839, III, p. 143.
196. א' רובינזון, מחקרים, ג, עמ' 95–96.
197. S. Olin, *Travels in Egypt, Arabia, Petrea and the Holy Land*, New York 1860, II, p. 361.
198. W.J. Woodcock, *Scripture Lands*, London 1849, pp. 97, 98
199. L. Enault, *La Terre Sainte*, Paris 1854, p. 350.
200. A. Stolz, *Besuch bei Sem, Cham und Japhet*, Freiburg 1885, p. 318.
- 200א. אולין, ראה הערה 197 עמ' 361.
201. L.A. Frankl, *Nach Jerusalem*, Leipzig 1858, II, pp. 421, 422
202. Bonar and McCheyne, *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews from the Church of Scotland*, Edinburgh 1843, p. 215; וודקוק, ראה להלן בנספח ג', עמ' 100.
203. ג' וילסון, ראה להלן בנספח ג' עמ' 63.
204. אולין, ראה לעיל 197, ב, עמ' 361;

- A.J. Joanne et E. Isambert, *Itinéraire... de l'Orient*, Paris 1861, p. 745;
- J.P. Durbin, *Observations in the East*, New York 1845, II, p. 23. 205
206. ז'ואן, ראה לעיל 204, עמ' 745; אולין, ראה לעיל 197, ב, עמ' 365.
207. א' רובינזון, ג, עמ' 95 127, A.S. Norow, *Meine Reise nach Palästina*, Leipzig 1862, p. 127
208. F. Heinzelmann, *Reisen in den Ländern der Asiatischen Türkei und des Kaukasus*, Leipzig 1854, p. 129.
209. וודקוד, ראה להלן בנספח ג', עמ' 97.
210. דרבין, ראה לעיל 205, ב, עמ' 22.
211. נורוב, ראה לעיל 207, עמ' 127.
212. אולין, ראה לעיל 197, ב, עמ' 360.
213. יערי, אגרות, עמ' 397.
214. N. Burton, *Narrative of a voyage from Liverpool to Alexandria*, Dublin 1838, p. 95.
215. J. Mills, *Three Months Residence at Nablus*, London 1864, p. 132.
216. יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ז.
217. מייזל, רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט, ספונות ו', (תשכ"ב), עמ' ת'.
218. ג' ווילסון, ראה להלן בנספח ג', ב, עמ' 62.
219. Sepp, *Jerusalem und das Heilige Land*, Schaffhausen 1863, II, p. 62.
220. אולין, ראה לעיל 197, עמ' 362. D.P. Wolff, *Jerusalem*, Leipzig 1857, p. 132.
221. וודקוד, ראה להלן בנספח ג, עמ' 98; ג' ווילסון, ראה להלן בנספח ג, ב, עמ' 54.
222. J.A. Spencer, *Sketches of Travels in Egypt and the Holy Land*, London 1850, pp. 414–416.
223. E.T. Rogers, *Notices of the Modern Samaritans*, London 1855, p. 29.
224. ג' ווילסון, ראה להלן בנספח ד', ב, עמ' 297–299.
225. להלן המקורות לטבלה:
- א. מסעות מנחם מנדל מקאמניץ, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 541.
- ב. F. Arundale, *Illustrations of Jerusalem and Mount Sinai*, London 1837, p. 90.
- ג. נורוב, ראה לעיל 207, עמ' 127.
- ד. Paxton, *Letters from Palestine*, Lexington 1859, p. 211.
- ה. פוג'ולה, ראה לעיל 186, ב, עמ' 454.
- ו. א' רובינזון, ג, עמ' 106, 113 – היהודים "כמספר השומרונים".
- ז. אגרת ד"ר אליעזר הלוי משכם, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 397, לפי תיקון אצל מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ג.
- ח. י' מייזל. ראה לעיל 217, עמ' תכ"ט.
- ט. מצוטט בתוך בונר ומקשיין, ראה לעיל 202 עמ' 148, 216.
- י. שם, עמ' 148, מצטט את הקונסול יאנג.
- יא. A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem*, I, London, 1939 p. 5.
- יב. אולין, ראה לעיל 197, ב, עמ' 360.
- יג. "המזרח" 1, מס' 1.
- יד. י' שווארץ, תכונות הארץ, מהדורת לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' קפ"ו.
- טו. דרבין, ראה לעיל 205, ב, עמ' 23.
- טז. ג' ווילסון, ראה להלן בנספח ג, ב, עמ' 63, 627; היהודים מהווים 20 משפחות.
- יז. K. Tischendorf, *Travels in the East*, London 1847, p. 220.
- יח. A. Bassi, *Pellegrinnaggio storico e descrittivo di Terra Santa*, Torino 1856, I, p. 204.

- יט. P. Wolff, *Jerusalem*, Leipzig 1857, p. 131.
- כ. J. Mislin, *Les Saints Lieux*, Paris 1851, II, p. 370.
- כא. *Journal of a deputation sent to the East by the Committee of the Malta Protestant College*, London 1854, p. 417.
- כב. J.A. Spencer, *The East*, London 1850, p. 421.
- כג. J. Anderson, *Wanderings in the Land of Israel and through the Wilderness of Sinai*, London 1852, p. 225.
- כד. M.B.W. Churton, *Thoughts on the Land of the Morning*, London 1851, p. 178;
- כה. J.J. Freeman, *A Tour in South Africa with notices of... Palestine*, London 1851, p. 467.
- כו. J. Aiton, *The Lands of the Messiah, Mahomet and the Pope*, London 1852, p. 338.
- כז. J. Schiferle, *Reise in das heilige Land*, Augsburg 1852, p. 245.
- כח. היינצלמן, ראה לעיל 207, עמ' 128.
- כט. אנוול, ראה לעיל 199, עמ' 352;
- ל. L. Azais, *Pelerinage en Terre Sainte*, Paris 1855, p. 233.
- לא. H. Petermann, *Reisen im Orient*, Leipzig 1860, p. 233.
- לב. R.W. Stewart, *The Tent and the Khan*, London 1857, p. 412.
- לג. G.M. Wortabet, *Bayroot, Syria and the Syrians*, London 1856, II, p. 142.
- לד. שטולץ, ראה לעיל 200, עמ' 317.
- לה. פרנקל, ראה לעיל 201, ב, עמ' 421, 422.
- לו. רוג'רס, ראה לעיל 223, עמ' 278.
- לז. "המגיד", י"ג באדר תרי"ז.
- לח. ג'ואן ואיזמברט, ראה לעיל 204, עמ' 745.
- לט. R. Buchanan, *Notes of a clerical furlough spent chiefly in the Holy Land*, Glasgow 1859, p. 328.
226. ראה לשם השוואה את הטבלה שאצל י' בן אריה, ראה לעיל 179, עמ' 68.
227. אמנם מיפקד זה מזכיר רק את הספרדים שבעיר ולא את האשכנזים, שעל קיומם יש ידיעות מפורשות ממקורות אחרים, כפי שנראה להלן.
228. ג' וילסון, ראה להלן בנספח ד', ב, עמ' 67.
229. ראה גם במקורות יהודיים: "הלבנון", שנה 15, גליון 32 (י"ט באדר תרל"ט), עמ' 250; שם, גליון 38 (ט' באייר תרל"ט) "הוספה" לאחר עמ' 304.
230. מסעות ר' מנחם מנדל מקמניץ, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 541.
231. פון שוברט, ראה לעיל 195, עמ' 143.
232. בירטון, ראה לעיל 214, עמ' 96.
233. ש' בן ציון, ספר תל אביב, תל אביב תרצ"ו, עמ' 18, 19; יערי, זכרונות ארץ ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 149.
234. בונר ומקשיין, ראה לעיל 202, עמ' 212.
235. יערי, היישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ג.
236. מייזל, ראה לעיל 217, – הרשימה המובאת אצלו בעמ' תמ"ח פחות מלאה, כי אין הוא מנתח את ארצות המוצא, פרט לאלה של עולי תורכיה, המהווים 76% מן הסה"כ. לכן העדפנו את הניתוח המלא יותר של א' יערי.
237. בונר ומקשיין, ראה לעיל 202, עמ' 212–217.
238. אגרת ד"ר אליעזר הלוי משכם, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 397.

239. M. Margaliouth, *A Pilgrimage to the Land of my Fathers*, London 1850, ii, p. 276.
240. פרנקל, ראה לעיל 201, ב, עמ' 421. השתמשנו במקור הגרמני, ולא בתרגום המליצי לעברית.
241. ג' ווילסון, ראה להלן בנספח ג', ב, עמ' 61.
242. ארונדייל, ראה לעיל 225, מס' 2, עמ' 89, 90.
243. בירטון, ראה לעיל 214, עמ' 95, 96.
244. בונר ומקשיין, ראה לעיל 202, עמ' 216, 217. הדברים מצוטטים בהרחבה בתוך: איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 508–511.
245. חיים הלוי הורוויץ, ספר חיבת ירושלים, ירושלים תשכ"ד, עמ' קפ"ה.
246. יערי, אגרות, עמ' 397.
247. מרגליות, ראה לעיל 239, ב, עמ' 279, 283, 285–287.
248. בונר ומקשיין, ראה לעיל 202, עמ' 214–215.
249. פרנקל, ראה לעיל 201, ב, עמ' 421.
250. וודקוק, ראה להלן בנספח ג', עמ' 99.
251. אולין, ראה לעיל 197, ב, עמ' 356.
252. ג' ווילסון, ראה להלן בנספח ג', ב, עמ' 61.
253. שם, ב', עמ' 61, 627.
254. מונטגומרי, ראה לעיל 36, עמ' 141, 142.
255. א' רובינסון, ראה לעיל 185, ג, עמ' 104.
256. אנדרסון, ראה לעיל 225 מס' 23, עמ' 225.
257. בונר ומקשיין, ראה לעיל 202, עמ' 215.
258. ג'ון ווילסון, ב, עמ' 63. שמות הגברים: עמרם, ישמעאל, ישראל, סלמה או שלמה, כהן, יוסף, יעקב, אברם, יצחק, בנימין, ישוע (יהושע), שלום, מרעיב, נבושע, אב־סקובה, אב־נאותה, עבד־אל, עבד חנונה, עבד רחמאן, סעיד, טביה, עבד־אל פתח, אלעזר, פנחס, סובור, איתמר, הרון, ראובן, נפתלי, זבולון, שמשון, ליב, סדוק, יהודה, אפרים, מנשה. שמות הנשים: רבקה, שרה, רחל, פואה, שפרה, זכה, סס, כפתירה, לאה, מלכה, אסנת, מרים, חנה, חנונה, יובנה, תמימה, כתובה, אותבה, מריבה, הדשה, פירי.
259. שם, ב, עמ' 63, 65.
260. פטרמן, ראה לעיל 225 מס' 31, עמ' 292–296. באותה שנה עצמה ערך גם הצרפתי ברג'ה מחקר מקביל על אודות השומרונים בשכם, ראה:
- L.A. Baurgés, *Les Samaritains de Naplouse*, Paris 1855.
- שבע שנים מאוחר יותר כתב האנגלי ג'ון מילס, ראה לעיל 215, את ספרו על שכם ועל השומרונים.
261. פטרמן, ראה לעיל 225 מס' 31, עמ' 273–275.
262. שם, עמ' 274 עם הנמקה.
263. גם א' רובינסון מוסר על שומרונים עשיר ששימש במשך זמן רב מזכירו הראשי של מושל המחוז, אך לאחרונה הודח ממקומו ותחתיו מונה נוצרי קופטי; ראה א' רובינסון, ג, עמ' 106.
- 263א. פטרמן, ראה לעיל 225, מס' 31, עמ' 273–275.
264. נורוב, ראה לעיל 207, עמ' 127;
- פוג'ולה, ראה לעיל 186, עמ' 458.
265. פרנקל, ראה לעיל 201, ב, עמ' 458.
266. בונר ומקשיין, ראה לעיל 202, עמ' 215.
267. ג' ווילסון, ראה להלן בנספח ד', ב, עמ' 62.
268. פטרמן, ראה לעיל 225 מס' 31, עמ' 279.
269. אולין, ראה לעיל 197, ב, עמ' 356, 357.

270. א' רובינסון, ראה לעיל 185, ג, עמ' 105.
271. אולין, ראה לעיל 197, ב, עמ' 358;
- בונר ומקשיין, ראה לעיל 202, עמ' 205.
272. G.E. Genna, *I Samaritani*, Roma 1938, tavola LX, LXI.
273. ג' ווילסון, ראה להלן נספח ג' עמ' 64; טישנדרוף, ראה לעיל 225 מס' 17, עמ' 220.
274. רוג'רס, ראה לעיל 223, עמ' 29.
275. מעוז, רפורמות, עמ' 118.
276. P. Lortet, *La Syrie d'aujourd'hui*, Paris 1884, pp. 194, 276; H. Ridgaway, *The Lord's Land*, New York 1876, p. 540; E. Zickermann, *Palästinensische Stadtbilder*, in *Palästinensische Kulturbilder*, Leipzig (1907), p. 76.
277. H.B. Tristram, *The Land of Israel*, London 1866, p. 141.
278. לורטה, ראה לעיל 276, עמ' 194.
279. טריסטרם, ראה לעיל 277, עמ' 142.
280. J.G. d'Aquin, *Pèlerinage en Terre Sainte*, Paris 1866, pp. 260, 261.
281. טריסטרם, ראה לעיל 277, עמ' 141; H. Rix, *Tent and Testament*, London 1907, p. 29.
282. R. Newton, *Illustrated Rambles in Bible Lands*, Philadelphia 1875, p. 120.
283. Murray's *Handbook for Travellers in Syria and Palestine*, London 1868, II, p. 316;
- J. Ashworth, *Walks in Canaan*, Manchester 1869, p. 163.
284. "המגיד", שנה ד, גליון ט"ו (ג' באייר תר"כ), עמ' 63.
285. ספירת יהודי ארץ-ישראל של המשרד הארץ ישראלי של ההסתדרות הציונית, ב, יפו (תרע"ט), עמ' 29.
286. כך נאמר ב"הלבנון", שנה 15, גליון 38 (ט' באייר תרל"ט):
- "אמנם בזה יפה דבר אשר סבת מעוט ישוב אחינו בני ישראל בעיר שכם ת"ו הוא מצד כי רק מירושלים חברון צפת וטבריה השלוחים יוצאים לעורר רחמים לעזרת יושביהם, ולא יתנו חלק ליושבי שכם, ועל כן נתמעטו יושביה ובאו לדור בכל עירות אלה ואינם דרים בשכם, רק שאינם צריכים למתנת בשר ודם והמה מועטים".
287. ש' אבן אור, "נסיונות התישבות יהודים בשכם", בין חרמון לסיני, יד לאמנון, ירושלים 1977, עמ' 201.
288. והרי רשימת המקורות:
- א. "המגיד", שנה ד, גליון 16 (ג' באייר תר"כ), עמ' 63.
- ב. F. Ferguson, *Sacred Scences*, Glasgow 1864 pp. 231–232.
- ג. אשוורת, ראה להלן נספח ג', עמ' 163.
- ד. טריסטרם, ראה לעיל 277, עמ' 142.
- ה. J. Kränzle, *Reise nach Jerusalem*, Augsburg 1868, p. 269.
- ו. אקווין, ראה להלן נספח ג, עמ' 260.
- ז. C. Warren, *Underground Jerusalem*, London 1876, pp. 206, 207.
- ח. מ' ריישר, שערי ירושלים, ירושלים תרכ"ח, שער ד.
- ט. בתוך: יערי, תולדות הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ט; וכן מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"י–ק"ב.
- י. א"מ הברמן, "מסעות החכם האביר (=הרב אברהם ב"ר ישראל רוזאנס) לארץ הקודש", סיני ל"ג (תשי"ג) עמ' ש'.
- יא. מוראי, ראה לעיל 283, עמ' 315.
- יב. A. Thomson, *In the Holy Land*, London 1883, p. 231.
- יג. R. Newton's *Illustrated Rambles in Bible Lands*, Philadelphia 1875, pl 20.
- יד. V. Guérin, *Description de la Palestine, Samarie*, I, Paris 1874, p. 394.

- טו. S.D. Phelps, *Holy Land*, New York 1877, p. 343.
- טז. I. Burton, *The Inner Life of Syria, Palestine and the Holy Land*, London 1876 II, p. 204.
- יז. מייזל, ראה לעיל 217, עמ' 142; ראה ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 190.
- יח. רידג'ווי, ראה לעיל 276, עמ' 540.
- יט. לעיל הערה 276, עמ' 194.
- כ. רחמים יוסף אופלטקה, מסע מירושלים למירון, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 626.
- כא. P. Schaff, *Through Bible Lands*, London n.d. p. 315.
- כב. "החבצלת", שנה י"א גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 262, 263.
- כג. "החבצלת", שנה ט"ו, גליון 26 (י"ב בתמוז תרמ"ה), עמ' 285, 286.
- כד. J. Wesseler, *Reiseerinnerungen aus Palästina*, Stegl. n.d. p. 194.
- כה. I. Levinsohn, *The Story of my Wanderings*, London n.d. p. 102.
- כו. "החבצלת", שנה י"ט, גליון 34 (י"ב בסיון תרמ"ט), עמ' 272.
- כז. מ' אדעלמן, לוח לשתי השנים תרמ"ט ותר"ן, עמ' ט"ו.
- כח. א"מ לונץ, מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"א, עמ' 210, 211.
- כט. ס' מריל מצוטט בא"ב ריבלין, עטרה ליושנה, תל-אביב 1973, עמ' 116.
- ל. א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, א, ירושלים (תרנ"ה), עמ' ל'.
- לא. M. Reisebücher, *Palästina und Syrien*, Leipzig 1895, p. 177.
- לב. לוח א"י, ב (1896) עמ' כד; ג (1897), עמ' כח; ד (1898) עמ' כח.
- לג. K. Baedeker, *Palestine and Syria*, Leipzig 1898, p. 254.
- לד. לוח א"י ה' (תרנ"ט), עמ' כט; ו' (תר"ס) עמ' כח; ז' (תרס"א), עמ' כט, וכו'.
- לה. א"ש הירשברג, בארץ המזרח, ירושלים תשל"ז, עמ' 12.
- לו. B. Meistermann, *Nouveau Guide de Terre Sainte*, Paris 1907, p. 335.
- לז. ש' בן ציון, העמר, תל-אביב תרס"ז, חוב' ב', III, עמ' 18.
- לח. J. Van der Linden, *Het Heilige Land*, Kampen 1915, pp. 127, 128.
289. *Palestine Blue Book* 1938, Jerusalem n.d., p. 332.
290. מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ד.
291. שם, עמ' ק"י-ק"ב; השלמות מיערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ט.
292. "המגיד", שנה ד', גליון 16 (ג' באייר תר"כ) עמ' 63.
293. ש' אבן אור, ראה לעיל 287, עמ' 207, הערה 11.
294. ש' סלנט, קונטרס אמת ומשפט, ירושלים תרכ"ג, עמ' י"ז.
295. מ' ריישר, שערי ירושלים, לבוב תרכ"ח, שער ד'; והלכנו כאן בעקבות א' יערי (הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ט) ולא בעקבות י' בן צבי (שאר ישוב עמ' 162) המייחס פרשה זו לשנות השבעים.
296. "המגיד", שנה ד', גליון 27 (כ"א בתמוז תר"כ), עמ' 107.
297. ראה: "הלבנון", שנה א', גליון 8 (י"ט באלול תרכ"ג), עמ' 51; שנה ט"ו, גליון 38 (ט' באייר תרל"ט).
298. ש' אבן אור, "נסיונות התישבות יהודית בשכם", בין חרמון לסיני, יד לאמנון, ירושלים, 1977, עמ' 198-207.
299. "החבצלת", שנה ט"ו, גליון 36 (י"ב בתמוז תרמ"ה), עמ' 285, 286.
300. "החבצלת", שנה י"ט, גליון 34 (י"ט סיון תרמ"ט), עמ' 272.
301. רוזאנס, סיני ל"ג, עמ' שי"ג ואילך.
302. ר' י' אופלטקה, בתוך יערי, מסעות, עמ' 626.
303. "החבצלת", שנה ט"ו, גליון 36 (י"ב בתמוז תרמ"ה), עמ' 285, 286.

304. "החבצלת", שנה י"א, גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 262, 263.
305. "החבצלת", שנה כ"ו, גליון 31 (ג' בסיוון תרנ"ו), עמ' 243.
306. "המגיד", שנה ד, גליון 16 (ג' באייר תר"כ), עמ' 63.
307. מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ד.
308. אופלטקה, ראה לעיל 302, עמ' 626, 627; "החבצלת", שנה י"א, גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 262, 263, ראה לעיל 301, עמ' שי"ד.
309. ראה: יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' קע"ט; מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ד.
310. "החבצלת", שנה י"א, גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 262, 263.
311. "החבצלת", שנה י"א, גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 262, 263.
312. "החבצלת", שנה י"א, גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 263; שנה ט"ו, גליון 26 (י"ב בתמוז תרמ"ה), עמ' 285, 286; שנה י"ט, גליון 34 (י"ד בסיוון תרמ"ט), עמ' 272.
313. נ' אפרתי, משפחת אלישר בתוככי ירושלים, ירושלים תשל"ה, עמ' 206, 207.
314. "החבצלת", שנה י"ט, גליון 34 (י"ב בסיוון תרמ"ט), עמ' 272.
315. לונץ, מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"א, עמ' 212.
316. הישוב היהודי בשכם, עמ' קפ"ו. השו"ב היה באותן שנים אשכנזי ושמו יצחק שוורץ; ראה "החבצלת", שנה כ"ו, גליון 31 (ג' בסיוון תרנ"ו), עמ' 243.
317. "החבצלת", שנה י"א, גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 262, 263.
318. *An open Letter adressed to Sir Moses Montefiore, Bart., on his Arrival in the Holy City of Jerusalem, together with a Narrative of a forty days' sojourn in the Holy Land*, London 1875, pp. 98, 127.
319. "החבצלת", שנה ט"ז, גליון 48 (ג' באלול תרמ"ו), עמ' 382, 383; שנה י"ט, גליון 34 (י"ב בסיוון תרמ"ט), עמ' 272; שנה כ"ו, גליון 31 (ג' בסיוון תרנ"ו), עמ' 243.
320. פ' גראיבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוב' י"ד, ירושלים תרפ"ח, עמ' 55–57. הפכנו את הקיצורים השונים לנוסח מלא. עניין השליחות נדון גם ביערי, שלוחי א"י, עמ' 25.
321. על שליחות קודמת, שיצאה אל הפועל, מספר מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ו; ברוך בכר שלמה, שהיה עולה מבוסניה, יצא לגייס כספים על מנת לפדות את בית הכנסת מן החובות הרובצים עליו.
322. מצוטט בתוך: יערי, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"פ. גישה זו משתקפת גם ממקורות אחרים, וראה י' שצפיאנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, כרך ג', ירושלים 1978, עמ' תרל"ז, הערה 8.
323. לונץ, מורה דרך בא"י ובסוריה, עמ' 212.
324. "החבצלת", שנה ט"ז, גליון 48 (ג' באלול תרמ"ו), עמ' 382, 383; שנה כ"ו, גליון 31 (ג' בסיוון תרנ"ו), עמ' 243.
325. למשל: I. abbé Le Camus, *Notre voyage aux Pays Bibliques*, Bruxelles, n.d. pp. 45–57; J. Kragenbelt, *Het Hellige Land*, Kjobenhavn 1889, p. 161; Yvonne de la Borde, *En Terre Sainte*, Lyon 1929, p. 237; J.A. Frey, *Das Land wo Jesus wandelte*, Riga 1897, p. 30; D. Bell, *Gleanings from a Tour in Palestine and the East*, London 1887 pp. 150–155.
326. מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ז.
327. א"ש הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 512.
328. מר רמי יזרעאל, במחקר שטרם ראה אור אודות יהודי שכם, מציע את שנת 1904 כשנת חיסולו הסופי של יישוב זה.
329. "העומר", חוב' ב (1907–1909), 3, עמ' 18.
330. שאר ישוב, ב', עמ' 162.
331. לוח א"י, י"ד (תרס"ח), עמ' מ"ד; ט"ו (תרס"ט), עמ' מ"ד, וכן הלאה.

332. ספירת יהודי א"י, ראה לעיל 285, ב', עמ' 29.
333. E. Thompson, *Crusader Coast*, London 1929, pp. 119, 120.
334. ש' אבן אור, ראה לעיל 298, עמ' 205.
335. Palestine Blue Book 1938, p. 332.
336. מ' בניהו, הישוב היהודי בשכם, עמ' ק"ח.
337. Palestine Blue Book 1938, p. 332.
338. H. Hermann, *Eine werdende Welt*, Prag 1925, pp. 97, 98.
339. ש' אבן אור, ראה לעיל 298, עמ' 205.
340. יערי, מסעות, עמ' 628.
341. מ"ד גאון, יהודי המזרח בא"י, ירושלים תרפ"ח, עמ' 236.

נספח א

מזמורי חצות של יהודי שכם

המיסיונר (ממוצא יהודי) משה מרגליות כתב במכתב משנת 1849¹: "אשתקד, כשביקרתי בשכם, גרתי בביתו של נוצרי. סורי סמוך לרובע היהודי. מגזוזטרת ביתו יכולתי לראות ולשמוע כל המתרחש ברובע העברי. נאלצתי לעזוב עיר יפה זו בחצות, וכשעמדתי לרדת מגזוזטרת הבית... והכל היה שקט בסביבה ונתון בתנומה, שמעתי לראשונה את הצלילים הבאים

על אלה ועל אלה אני בוכיה:

עיני עיני ירדה מים

על חרבן בית המקדש

כי הורס וכי חודש

אספוד בכל שנה ושנה

מספר קדש על הקדש ועל המקדש."

"וכל היהודים יראי השמים קמים בחצות יושבים על הרצפה כמנהג האבלים ומבכים את מכת הגורל שניחתה עליהם, על ארצם, בית מקדשם ודתם. המוסיקה שהנני שולח לך הושרה על ידי כמה ישישים נכבדים אשר קולותיהם, אם כי רוטטים במקצת, היו עדיין צלולים למדי וחזקים, והמנגינה נעמה לאזני."

במכתב אחר הוא מביא² את המלים והתווים כדלקמן:

"תרחם ציון כאשר אמרת

ותכוננה כאשר דיברת

תמהר ישועה ותחיש גאולה

ותשוב לירושלים ברחמים רבים."

ועוד הוא מביא את המלים למזמור נוסף³, אך ללא תווים וללא ניקוד:

"קול ברמה נשמע ביללה

קול נהי מציון המהללה

קול ברמה נשמע ביללה.

חשבתי ימים הייתי גברת

ביד יהוה עטרת תפארת

ועתה אני שחרחרת

טבעתי בבור ביון מצולה
קול ברמה נשמע ביללה.

יחידה רעיה אזי הייתי
וכבוד עליון אני נקראתי
ועתה לתחתיות ירדתי
ודודי ורעי רום עלה
קול ברמה נשמע ביללה.

יחד יודעי בתולתי וריעותי
בכי עמי כי רבות אנחותי
אין נוטה עוד אהלי ומקים יריעותי
כי דודי מנה נסע ונגלה
קול ברמה נשמע ביללה.

ממרום הושלכתי ברוב מגינה
שלח אש בעצמותי וירדנה
ויצאתי בגולה בדד כאלמנה
הגלה יהודה הגלת שלומים כלה
קול ברמה נשמע ביללה.

הייתי כלה בתוך אפריון
וענן יומם על מכון הר ציון
הושלכתי לחוץ כעני ואביון
בגדי לקח צו ואני אמללה
קול ברמה נשמע ביללה.

כהני וזקני טבחו אויבי
מחזיקים בבריתי זרע אהובי
בני היקרים ובחורי הלכו בשבי
ועוללי בגולה
קול ברמה נשמע ביללה.

הן כל אלה אין דורש לנפשי
אמלאה החרבה ואל עמים אחרים ראשי
ואויבי אמר לא תקראי עוד אישי
כי נפלתי לפני בני עולה
קול ברמה נשמע ביללה.

נא אב הרחמן תשוב לציון
עין בעין נראה בבנין אפריון
והבית הזה יהיה עליון
ואז גאולים יפצחו צהלה
קול ברמה נשמע ביללה."

התווים שרשם מרגליות הם הקדומים ביותר שהגיעו לידינו עד כה משירים שהושרו על ידי יהודים בארץ ישראל.

הערות

1. M. Margaliouth, *A Pilgrimage to the Land of My Fathers*, London 1850, pp. 278–281

2. שם, ע' 283–285.

3. שם, עמ' 285–287.

Allegretto.

T'ra-chaim Zi - yon, Ka - a - sher a - mar .

Musical score for the song "Bim' R' Maim' R' B' R' Ch' Mim' Rab-bim'". The score is written on three staves. The top staff is in treble clef and contains the melody. The middle and bottom staves are in bass clef and contain the accompaniment. The lyrics are written below the top staff.

בִּים ר' מַיִם ר' בֵּ: יִם לֵ שֵׁ רוּ לִי שׁוּב תֵּ
 tha - shuv lee - roo - sha - la - yim be - ra cha - mim rab - bim.

f

מֵתָ : תָּ בֶרֶךְ שְׂרָא פֶּה נִנְתְּכוּ וְ : תָּ
 ta : U- thcho-ne neh - ha Ka - a - sher dib-bar - ta : Te ma -

hair Ye - shu - aah : We - tha - chish g' - oo - lah : We

Andante.
Recitative

עַל אֵלֵהָ וְעַל אֵלֵהָ
Aal ail - leh we-aal ee - - - leh a-

עַל יָם מִיָּדָה יֵי אֵי נִי עֵי נִי
ni bo - chi yah ai - ni ai - ni yo rdah mâ - - yim aal

רָם הוּ כִּי דָשׁ הָבֵית בְּנוֹת
choor-ban baith ha mik dash Ki hoo ras - - - we

נָה שׁוֹשׁ וְשָׁנָה כָּל בְּפֹדֶשׁ הוּ
chi - - hoo - dash Es - poud be-chol shanah we - sha - nah

דָשׁ מִקֵּה עַל וְדָשׁ קֵה עַל דָשׁ קֵה פֶדֶם
mis-pad Ko-desh aal ha ko - desh we - aal ha - mik - dash.

אליהו הכהן: ספרו של משה מרגוליות 'מסע לארץ אבות' כמקור לזמרת הישוב הישן

רק עדויות מעטות נותרו בידינו על זמרה עברית בארץ ישראל בימים שלפני העליה הראשונה.

הרפרטואר המוסיקלי של אנשי הישוב הישן אינו ידוע לנו במלואו. אמצעים אלקטרוניים של שימור צלילים לא היו באותה עת בנמצא ורושמי תווים לא נקבצו בא"י בהמוניהם באותה עת. בספרות התקופה נזכרים שמות של שירים מזמורים ופיוטים שהושרו בארץ בשפה העברית. אך מיפרט צלילי לא נמצא לצידם. לכל היותר מובלע רמז כי שיר פלוני הושר "בלחן ההוא הנודע", או שננקב לעתים שמו של השיר התורכי, הערבי או העברי של השיר שממנו הושאל הלחן.

פה ושם הגיעו אלינו גם מנגינות אחדות שרווחו בארץ באמצע המאה ה-19, כפי שהיו שקועות בזכרונם של ותיקי הישוב, צאצאי המשפחות שהתגוררו בירושלים, בטבריה, בחברון ובצפת. מנגינות אלה עברו מפה לאוזן – זקנים שרו ונערים קלטו – בשיטה שאין בה ערובה לדיוק ומהימנות גם אם היא מתבצעת בתחומי דור אחד, כל שכן אם היא מתמשכת על פני דורות אחדים.

על כן כל עדות מוסיקלית מימי הישוב הישן, שיש עמה רישום של תוים, מהווה תרומה חשובה לידיעת ההווי ואוצר המנגינות של אותם ימים, ומכאן חשיבות ספרו של משה מרגוליות ('מסע לארץ אבות') שביקר בא"י בשנת 1848 ובצד רשמים ותאורי הווי כלל בספרו גם תוים. מרגוליות, יהודי במוצאו, שהכיר את השפה העברית ומן הסתם התברך גם בהכשרה מוסיקלית כלשהי, לא התקשה לקלוט את המלים והמנגינות ששמע בירושלים ובשכם והביאן בדפוס לידיעת הרבים. בכך זימן לידינו את אחת העדויות המוקדמות והבודדות על זמרה עברית בא"י באמצע המאה ה-19.

שבעה פרקי-זמרה עבריים כלולים בספר, רובם עם תוים, ונוסף עליהם שיר בשפה האנגלית "קינה על ירושלים" שאותו שמע המחבר מפי ילדיו של המומר פטר ברגהיים בבית הספר המיסיונרי של הבישוף גובאט בירושלים.

שניים מתוך השירים הללו מוכרים ומושרים גם בימינו. האחד הוא המזמור "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב" שאותו שמע ורשם המחבר מפי עולה יהודיה מרוסיה עוד בהיותם יחד באניה המוליכה אותם ארצה. הצלילים יישמעו לנו היום מוכרים לא רק מתוך הפיוט לפסח באותו שם, ובוראציות אחדות, אלא בעיקר מתוך שיר הילדים "חשו נא, חושו נא, דרך ים המים". לזין קיפניס שכתב את המלים לשיר פסח זה,

התאימן למנגינה זו עוד בשנת 1919, ומאז מושר השיר כמעט בכל גן ילדים עברי בארץ.

ניגון שיר שני שקלט ורשם מרגוליות ליד הכותל המערבי, שמו "אלי ציון ועריה". זוהי קינה החותמת את סדרת הקינות לתשעה באב. ניגון זה התפרסם מאד בארץ וברחבי הגולה, ובשבת חזון שלפני תשעה באב נוהגים לשיר את "לכה דודי" ואת "שיר המעלות" באותו ניגון. שיר קינה זה הושר בארץ בימי מספד. לאחר מותו של הרצל חובר על פי ניגון זה השיר "אלי ציון ונוודיה" שהיה מושמע בכנסים השנתיים לזכרו של הרצל.

את השיר שמע מרגוליות מפי יהודים זקנים, יוצאי פולין, שגרו בירושלים, וקוננו ליד הכותל. כנגדם עמדה חבורת יהודים ספרדים וזימרה את הפיוט "זכור ה' למשיח הנקרא" וגם הוא מובא בספר עם התוים. כך נמזגו בעדותו של מרגוליות ניגוני ספרד ואשכנז.

בביקורו בשכם האזין בשעת לילה מאוחרת לשירה מקובצת של יהודים מקומיים באחת החצרות, שזימרה שני שירים הלקוחים מתוך "תיקון חצות". תיקון זה הוא מנהג יהודי שגור בישראל לומר בחצות הלילה תחנונים על חורבן הבית. צליינים ונוסעים אחרים שביקרו בארץ במאות שעברו הירבו לספר על יהודים הנוהגים לבוא אל הכותל המערבי בשעת חצות, ביחוד בתקופה שבין שבעה עשר בתמוז ותשעה באב, ולקרוא את "תיקון חצות" הנחלק ל"תיקון רחל" ו"תיקון לאה". מתוך אלה רשם מרגוליות את המלים והמנגינות של שני פיוטים: "ועל אלה אני בוכיה" ו"תרחם ציון כאשר אמרת". תוכן השירים הוא חורבן ירושלים ותפילה לבנינה מחדש. גם הצלילים נושאים צביון אלגי, ומרגוליות מתנצל בפני העלמה אשטון, המכותבת שלו, על שהוא שולח לה מן הארץ הקדושה אך ורק צלילים נוגים, מלנכוליים.

ואולם את תוקף עדותו של המחבר מחלישה במקצת הערתו כי השירים הללו מושרים גם בבתי כנסת בצרפת וכי מצא אותם גם בקובץ "שירי דת ישראלים" שיצא לאור בצרפת, שם קרוא האחד בשם: *Elégie ancienne melodie sur la destruction du Temple* והשני בשם: *Consolation et espérance pour le rétablissement*.

מתגנב הספק שמא היה השירון הצרפתי לנגד עיניו בעת רישום התוים.

° ראה בספרו של ר' גדליה מסמיאטיטש "שאלו שלום ירושלים".

כרוז תושבי שכם משנת 1881¹

"חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אלקינו. אשר ישראל המתנדבים בעם, ואנשי החסד והרחמים, הגבירים, נדיבים ושועים, פרנסים, גבאי ארץ הקודש, אשר בכל עיר ומדינה ה' עליהם יהיו אמן, שלומם וטובתם ירבה, אמן.

אדונים יקרים! שמעונו וישמע אליכם ה'. בלי חפזזה לפלא בעיניכם יהיה לשמוע חדשות מעיר גדולה וקדושה בארץ הקודש, אשר אין רשומה ניכר בין ערי הקודש הידועות בדור הנוכחי, וזולת זכרונה אשר בספר תורת ה', אין איש אשר יעלה זכרונה על לבו, היא עיר הקודש שכם תיבנה ותיכונן, במהרה, אשר בתוכה הננו מתגוררים יותר מעשרה משפחות ישראל, בין אלפי משפחות גוים, מזה כמה וכמה שנים. ועוברי דרך הגליל מדי שנה בשנה יעברו עלינו, אשר זאת היא לבד הכרת העיר הזאת אצל אחינו בית ישראל. סיבת הדבר, כי אין לנו דבר עם אדם, והננו אנשים נהנים מיגיע כפינו, איש לעסקו פונה, ולא העמסנו ולא נעמים חלילה לשום אדם אשר יעניק לנו פרי צדקה וחסד, כאשר יהנו מטובתכם שאר ערי הקודש תו"ב, הגם כי בנפשינו נביא לחמינו מרוע מצב הזמן אשר ירד המסחר עשר מעלות אחורנית, דלוננו מאד עם כל זה יערב לחכנו רק לחם אשר נשיגהו בעמל כפינו.

ומבוקשינו עתה ממעלתכם הרמה על טובה כללית, אשר היא נקודת המרכז אשר עליו יסוב קיום והעמדת ישובינו בעיר הזאת, כי מבלעדה אין קהל ואין עדה בישראל, אשר עדה תחשב אם תחסר לה זאת, ומה היא? בית הכנסת לתפילה. כי לדאבון לבבנו אין לשום יהודי פה אחוזת נחלה, ואנחנו שוכרים מקום מאת הגוים מדי שנה בשנה, ובוז ותמרורים נשבע תמיד, שאין מהגוים אשר יחפוץ לנו לעניין כזה. ואף אם נשכר סתם, בהתודע להם אחר כן, ישליכו אותנו החוצה כנצר נתעב. ובשנת תרל"ד ותרל"ה הוכרחנו ללוות כסף בנשך לשכירות מאת הגוים, ולמרות רוחנו משכננו בידם כלי כסף תכשיטי ספרי תורה. והיה לנו לחרפה גדולה, כי קדשי בית אלקינו יהיו נתונים בידי גוים. ובשנת תרל"ו האיר וזרח דרך עיר קדשנו מע' הרב הכולל, בישראל שמו מהולל כמורנו ורבנו הרב רבי רחמים יוסף חיים (אופלטקה) מפראג, נרו יאיר, שהתך לצפת, תיבנה ותיכונן, ונשתתף בצערינו והודיע זאת לרבים (בספר מסעותיו הנקרא "מסעי הירח") ונתגלגל זכות ע"י זכאי, ששלח לנו השר הצדיק נזר ישראל סי' משה מנטיפיורי, נרו יאיר, סך ארבעה ליראס סטערלינג לפדות כלי הקדש. וכן שלח אח"כ עוד פעמים לשכירות בית הכנסת. ואפריון למטיה להגביר הנכבד יקר רוח ואיש תבונה יונה רוסו, סי' [תושב בריסטול שבאנגליה] השם ישמרהו ויחייהו, שהגדיל לעשות עמנו, ששלח לנו ע"י הרב הנז' עשרה לירא סטערלינג לקריית שדה לבית הקברות שהישנה נתמלאה. וברוך השם כי נקנה הקרקע ונכתב שמו לזכרון בבית ה'. אולם אהה! כי מזה שלש שנים שמשכו ידיהם ממנו הנדיבים הנזכרים, ולא ידענו מה עול מצאו בנו כי רחקו ממנו. ובשנה שעברה הודענו צערנו להשר הצדיק באראן שמעון וואלף ראטהשילד, נרו יאיר, בפרנקפורט דמיין, ושלח נדבתו סך עשרים מארק. ועתה הוכרחנו עוד הפעם למשכן כלי הקדש, ונהי לחרפה וללעג ולקלס בעיני הגוים, שכנינו, ה' יחמול עלינו ויקנא להיכל קדשו!

ובכן אחינו בני ישראל, חוסו נא וחמולו ורחמו עלינו, כי למה נגרע מכל יושבי ארץ הקודש. אין רצוננו ובקשתנו שתעזרנו בכסף הנאסף על ידכם שווה פרוטה קטנה למחית ביתנו. לא, לא! סכום מאתים פראנק לשנה לשכירות בית הכנסת ובית תלמוד תורה ותו לא. ובוזה תחזיקו ידינו בישוב ישראל בעיר הקדושה והברוכה כגפן פוריה הזאת. ובטחנו שדברינו אלה היוצאין מן הלב יכנסו ללב. ומי האיש אשר יחפוץ לקחת לו חלק בהמצוה הגדולה הזאת, ישלח לנו נדבתו הטהורה על ידי הרב המאור הגולה המפורסם לשבח ולתהילה כמורנו ורבנו הרב רבי יצחק מפראג, נרו יאיר, בעיר הקודש ירושלים תיבנה ותיכונן, וכספכם יגיע בטח לידינו. ומה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו אם נמצא איש חסד אשר יתנדב לקנות לנו חצר קטן של שלוש או ארבע בתים לצורך בית הכנסת

ותלמוד תורה, וצדקתו עומדת לדור דורים, ומה' תהיה משכורתו שלימה ואנחנו פה נעמדה לברך בשמם הטוב לפני מקדש אדונינו יוסף הצדיק, זכותו יגן עלינו אמן, למען יעמדו חיים וקיימים מושפעים מכל טוב, ברבות הטובה, גם עד זקנה ושיבה, כן יהיה רצון אמן. והננו מפילים תחנונינו לפני אחינו שרי החסד והרחמים שיתנו און קשבת לבקשתינו לרחם עלינו ולעזרנו בעבודת ה' כדת המוטלת על כל איש מישראל באשר הוא ישראל, למען לא נצטרך לשלוח שליח לדפוק על פתחי נדיבים, כי אין לנו דרך אחרת כמובן. והבונה חרבות יהודה וירושלים הוא ימציא לנו פתח תקוה למען שמו אמן.

כ"ד הצעירים החותמים בדמע פה עיר הקודש שכם, תיבנה ותיכונן במהרה, בחדש סיון המבורך בתורה, בשנתינו זאת התרמ"א ליצירה יהיה מעשה הצדקה שלום. הצעיר נסים אדהאן שו"ב, ס"ט, הצעיר ניסים מנחם בצלאל ס"ט, ע"פ יוסף עזארי ס"ט, הצעיר אברהם חיים ברוך ס"ט. הצעיר דוד עזארי ס"ט. הצעיר יוסף עזרא ס"ט. הצעיר עבדאלה יעקב ס"ט, הצעיר יצחק עזרא ס"ט, הצעיר סעיד חמו ס"ט. הצעיר משה עזארי ס"ט. הצעיר שאול מאיר יעקב ס"ט. ע"ה מרדכי אלפסי ס"ט.²

הערות

1. התפרסם ב"החבצלת" שנה י"א גליון 34 (י"א בתמוז תרמ"א), עמ' 262, 263. הקיצורים המופיעים במקור הובאו כאן במלואם על מנת להקל על הבנת הכתוב. הבאנו כאן כרוז ארוך זה במלואו בשל חשיבותו – מדברים בו בני שכם עצמם במלים שלהם.
2. ששה משמות המשפחה המופיעים כאן זהים לאלה שמוזכרים כבר במפקד מונטיפיורי מ-1866, מהם שלושה – בני משפחת עזארי, ושלושה נוספים מופיעים בשינוי שמם (למשל, יעקב ובן יעקב, חמו וחומן), לפחות שבעה (ואולי תשעה) מן השמות שנזכרו ע"י מונטיפיורי אינם נזכרים כאן עוד, לאחר 15 שנים בלבד, כלומר בין 58 ל-75 אחוזים – וזה מראה על חוסר היציבות שביישוב זה.

נספח ד

רשימת הנוסעים הנוצרים שביקרו בשכם במאה הי"ז והשאירו את תיאורה

- 1600 – W. Biddulph: *Travels into Africa, Asia and the Black Sea*, Amsterdam 1968, pp. 114, 115.
- 1600 – S. Mantegazza, *Relazione tripartita del viaggio di Gerusalemme*, Milano 1616, pp. 380–382.
- 1601 – ג' סנדרסון, לעיל הערה 76 – 1601
- 1612 – G.P. Pesenti. *Peregrinaggio di Gerusalemme*, Bergamo 1615, p. 44.
- 1614 – de Vergoncey, *Le pelerin veritable de la Terre Sainte*, Paris 1615, pp. 402, 403.
- 1616 – R. della Vale, *Viaggi*, Bologna 1672, I, pp. 405–408.
- 1616–1626 F. Quaresmio, *Elucidatio Terrae Sanctae historica, theologica, moralis*, Antverpiae 1639, II, pp. 799–810.
- 1620 – A. de Vos, *Journal ofte Beschryvinge van de Jerusalemsz Reijse*, Delft 1655, p. 15.
- 1622 – F.P. de Provins, *Le Voyage de Perse*, Paris, 1631, p. 85.

- 1622 – R. Ribes, *Relacion del Viage de la Santa Ciudad de Hierusalem*, Barcelona 1629, pp. 135a–137a.
- 1627 – A. de Castillo, *El devoto Peregrino*, Madrid 1663, pp. 198–200.
- 1630 – 35, E. Roger, *La Terre Sainte*, Paris 1664, pp. 95, 369.
- 1632 – J. Vincent Stochove, *Voyage du Levant*, Rouen 1687, p. 345.
- 1636 – G.C. Neitzschitz, *Siebenjährige und gefährliche Welt-Beschauung*, Leipzig 1673, pp. 236, 237.
- 1644 – F.C. du Rozel, *Voyage de Jérusalem et autres Lieux Saints*, Paris 1864, p. 38.
- 1644–7 – B. Surius, *Le pieux Pelerin*, Bruxelles 1666, pp. 222, 223, 519.
- 1647 – B. de Monconys, *Journal des Voyages*, Paris 1695, II, p. 50.
- 1652–8 – M. Motone da Maléo, *Terra Santa Nuovamente Illustrata*, Piacenza 1669, pp. 331–333.
- 1658 – J. de Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris 1665, p. 430.
- 1658 – E. Zwinmer, *Blumen-Buch Des Heiligen Landes*, München 1661, pp. 478–480.
- 1659 – I. d'Arvieux, *Memoires*, Paris 1735, II, pp. 74–76, 78–82, III pp. 99, 100, 104.
- 1660 – G. Bremond, *Viaggi fatti... in Gerusalemme, Giudea, Sammaria, Palestina...* Roma 1679, pp. 227, 228.
- 1666 – F. von Troilo, *Orientalische Reisebeschreibung*, Dresden 1676, pp. 407, 408.
- 1668 – J.E. Goujon, *Histoire et Voyage de la Terre Sainte*, Lyon 1671, pp. 96, 98.
- 1674 – M. Nau, *Voyage Nouveau de la Terre Sainte*, Paris 1726, pp. 528, 529.
- 1675 – O.F. von der Gröben, *Orientalische Reise-beschreibung*, Marienwerder 1694, pp. 158–161, 287, 288.
- 1684 – H. Myrike, *Reise nach Jerusalem und dem Land Canaan*, Itzstein 1720, pp. 103, 108.
- 1697 – O. Hietling, *Peregrinus affectuose per Terram Sanctam et Jerusalem*, n.l. 1713, I, p. 275.
- 1770 – P. Antonio di Venetia, *Guida fedele alla santa Citta di Gierusalemme e descrizione di tutta Terra Santa*, Venetia 1704, pp. 257, 258.

נספח ה

היהודים בג'נין

מן המאה הט"ז הגיעו אלינו ידיעות משני מקורות על קיומו של יישוב יהודי בג'נין. על כך הצביעו כבר י' ברסלבי וי' בן צבי¹. המקור הראשון הוא ר' משה מטראני (המבי"ט) (נפטר בשנת 1585), המוסר באחת מתשובותיו² על המקומות אליהם נהגו לברוח מצפת מפני מגיפות הדבר שפקדו אותה מעת לעת. הוא מזכיר את צידון, טבריה, עזה, שכם וג'נין. מאחר שבכל יתר המקומות נמצא יישוב יהודי, יש להניח שהדבר נכון גם לגבי ג'נין. למעשה, טבעי הוא שברחו למקומות שבהם היתה קיימת קהילה יהודית. ואמנם, הנחה זו מתאשרת מדבריו המפורשים של הנסיך הפולני ראדזיוויל³ המוסר בשנת 1583 "מכאן הגענו למצודה הקרויה ג'נין... מתחת למצודה ישנה נקודה המאוכלסת יהודים"⁴.

לזיהוי זה התנגד מ' איש שלום⁵, שסבר כי במקום ג'נין יש לקרוא כאן "חאן", והכוונה היא לחאן אל-באשה, מצודתם של היהודים בלב צפת. לאחר בדיקת הטקסט הגרמני של ראדז'יוויל לא נראה לנו נימוקו של איש שלום. יש להיזהר מן התרגום העברי במקרה זה, כי איש שלום שינה בו את סדר הסעיפים וכלל את הסעיף שבטיפולנו תחת הכותרת "צפת", ולכן עלולה גרסתו להטעות. מן המקור מתקבל כיוון מסע שהוא ברור לגמרי: מהר תבור נסע ראדז'יוויל לג'נין, ומשם להר שומרון ולירושלים. בצפת לא ביקר כלל אלא רק ראה אותה מרחוק. ראדז'יוויל כותב ג'נין *Zynin*, תעתיק פולני סביר בהחלט. גם בגרסה הלטינית והגרמנית נשתמר כתיב זה. לכן צדק, לדעתנו, ברסלבי, ויש לקבל את גרסתו שראדז'יוויל מדווח על קיומו של יישוב יהודי בג'נין.

לא ברור כמה זמן המשיך יישוב זה להתקיים; עובדה היא שאיננו נזכר בספירת האוכלוסיה התורכית של שנת 1548/9⁶ וגם לא בזו של שנת 1596/7⁷. מכאן נראה, שנוסד אחר שנת 1548/9 ונעזב לפני שנת 1596/7.

אך יחד עם זאת מוסר ר' יוסף מטראני – בנו של ר' משה מטראני הנ"ל – כי שהה בג'נין, שעה שברח מצפת, בשנים 1596 ו-1602, ושם אף למד מסכת יבמות וכתב בה חידושים⁷.

אך בזאת לא תמה הפרשה. מצאנו לאחרונה גם בספרו של הסוחר הצרפתי גבריאל ברמונד⁸ ידיעה הנוגעת לענייננו. ברמונד עבר בקירבת מקום בשנת 1652. הוא מתאר את מרחב שלטונו של האמיר הטרכאי, ומוסיף "וישנה שם עוד חוה מעבר לעמק יזרעאל ולירדן, ושמה ג'אנין, אשר שם גרים יהודים אחדים ואחרים העוסקים במסחר"⁹. ברמונד הוא מקור מהימן בדרך כלל ויש לקבל ידיעה זו ולייחס אותה לג'נין. לא מן הנמנע שהיישוב היהודי שנזכר במאה הט"ז, נשתמר עד לאמצע המאה הי"ז, על אף שאין הוא נזכר בספרי המיסים העותמאניים משנת 1596/7. אך יתכן גם שחודש כאן יישוב יהודי במאה הי"ז (בדומה לטבריה, למשל, שם דעך היישוב היהודי וחודש, ודעך ושב, כמה וכמה פעמים במרוצת המאות הט"ז והי"ז).

עוד ידיעה מעניינת מוזכרת אצל החוקר הגרמני הגדול זאצן¹⁰, אשר שמע בשנת 1807 שהיה קיים יישוב שומרוני גם בג'נין, אך לא בזמנו, אלא בתקופה קודמת (בלי תאריך). ייתכן שמדובר במאה הט"ז או הי"ז, בתור זמן קיומו של היישוב היהודי. ואולי התכוון ברמונד במלה "ואחרים" – בפסקה המדברת על יהודים אחדים – לשומרונים. מעניין לציין, כי לרוב התקיים יישוב שומרוני דווקא בעיר שבה היה גם יישוב יהודי (אלכסנדריה, קהיר, דמשק, שכם, עזה, צפת), וגם כאן רמז לאותו קשר מעניין ומיוחד שבין יהודים לשומרונים. מסתבר אפוא שג'נין לא היתה מבחינה זו יוצאת דופן.

מה היה הרקע הכלכלי של יישוב יהודי זה? ברמונד אומר כי היהודים וה"אחרים" עסקו במסחר, ואינו מפרט. ניתן אולי לנחש, כי היה קיים דמיון ליישוב בשכם, וכי גם כאן אולי נתנו היהודים שירותים לשיירות עולי הרגל העוברות מירושלים לגליל. ג'נין אמנם היתה במאה הט"ז רק בירתה של נפה (נחיה)¹¹, אך אולי נתנו השומרונים והיהודים שירותי לבלרות לאמירים הטרכאים, שג'נין שימשה להם מקום מושב? ואולי נזקקו הטרכאים גם לשירותים כספיים (הלוואות, טיפול בכספי המיסים) שלא היה בכוחם של הבדואים לספק, וזהו הרקע (או חלק ממנו) לקיום יישוב זה. שירותים דומים סופקו, למשל, על-ידי הסוחר הצרפתי ד'ארבין, שעה שברח מצידון וישב במאהלם על הר הכרמל (שנת 1669), ושימש שם מזכירו של האמיר הטרכאי¹².

גם בתקופות מאוחרות יותר יש ידיעות על נסיונות התיישבות יהודית. בשנת 1888 נזכר סנדלר יהודי בעיר¹³. במורה הדרך של לונץ¹⁴ נאמר בשנת 1891: "יהודים לא נאחזו בה עד השנה הזאת, אשר עלה בידי מורשה חברת 'למען ציון' להושיב בה שמונה משפחות מאחינו, גם שו"ב ומלמד הושיב בה, על חשבון החברה. הנוסעים יכלו להתאכסן בבית השו"ב". שנתיים לאחר מכן נותר במקום רק יהודי אחד, בעל בית מרקחת¹⁵. בלוח ארץ ישראל ללונץ כבר לא נזכר יישוב יהודי במקום כלל (הכרך הראשון יצא בשנת 1895)¹⁶. אך לאחר מלחמת העולם הראשונה, במפקד 1922, נזכרים שוב שבעה יהודים; במפקד 1931 נזכרים שניים¹⁷ וערב מאורעות תרצ"ו שוב שבעה¹⁸. אין לנו בשלב זה, כל פרטים לגבי הרקע לישיבתם בג'נין.

הערות

1. י' ברסלבי, לחקר ארצנו, תל אביב תשי"ד, עמ' 171, 172: י' בן צבי, ארץ ישראל ויישובה, עמ' 168.
2. שו"ת מבי"ט, ירושלים תשל"ד, חלק ג, דף מ"ג (ע"ב), שאלה רי"א: "לכן נר(אה) שחיי(ב) החתן להברית(ה) מעיר לעיר. מכאן לטבריה(ה) או לגינין ומשם לשכם, אם יצטרך ומש(ם) ועד עזה שהוא סוף תחו(ם) א"י".
3. Juengst geschene Hierosolymitanische Reyse und Wegfahrt, dess durchleuchtigen hochgeborenen Fuersten und Herrn Nicolai Christophori Radzivill, Herzogen in Olyka und Nyeswiecs... in *Reyssbuch des Heiligen Landes*, II, Frankfurt a.M. 1609, p. 154.
4. "Von dannen kamen wir in das Castell Zynin genandt... Unter dem Castell liegt ein Flecken so von den Juden bewohnt."
5. מ' איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 305.
6. ב' לואיס, "א"י ביוכל הראשון לשלטון העות'מאני, על פי פנקסי הקרקעות העות'מאניים", בתוך: ארץ ישראל, ד, (תשט"ז), עמ' 170-187.
7. F. Huetteroth and K. Abdulfattah's *Historical Geography of Palestine...* in the late 16th Century, Erlangen 1977, p. 160.
- א7. ח' בנטוב, "רשימות אוטוביאוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני", בתוך שלם, א', ירושלים תשל"ד, עמ' 205, 221, 223.
8. G. Bremond, *Viaggi fatti nell'Egitto Superiore ed Inferiore*, nel monte Sinay e luoghi piu conspicui di quella Regione; in Gerusalemme, Giuadea, Sammaria, Palestina. Roma 1679, p. 211.
9. "Vi e ancora una villa di la dal piano d'Israelone, e del Giordano, nomata Janin ove habitan alcuni Giudei e altri, che fan qualche trafico".
10. U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palaestina...* Berlin 1854-9, II, pp. 177-182.
12. *Memoires du chevalier D'Arvieux*, Paris 1735, III, pp. 1-340.
13. J. Kean, *Among the Holy Places*, London 1893, pp. 215, 216.
14. א"מ לונץ, מורה דרך בא"י וסוריה, ירושלים תרנ"א, עמ' 218.
15. ש' הארנשטיין, גבעת שאול, תרנ"ג.
16. לונץ, לוח א"י לשנת תרנ"ו, שנה א', ירושלים תרנ"ה, עמ' ל': "ג'נין (עין גנים) עיר מחוז. מספר תושביה 3220, וכלם מושלמים".
17. *Palestine Blue Book 1938*, Jerusalem n.d., p. 332.
18. L. Farago, *Palestine on the eve*, London 1936, p. 22.

תהליכי התפתחות ונסיגה ביישוב הכפרי בשומרון וביהודה בתקופה העות'מאנית

היישוב הכפרי ביהודה ושומרון הוא, ללא ספק, בין העתיקים בעולם. אך יישוב זה לא צמח באופן רצוף ואחיד, אלא סבל מעליות ומורדות חוזרות ונשנות. מסקירת יישובו הכפרי של שומרון במאה הי"ט¹ נראה, כי היתה בו יציבות יישובית ניכרת וכי יציבות זו לא נפגעה קשות מתנאי הביטחון הלקויים ומהמלחמות הפנימיות והמרידות שפשטו בכל חלקיו. העובדה, שאתרים רבים המיושבים כיום מזהים עם אתרים שהיו מיושבים בימי קדם, עשויה להצביע גם היא על רציפות גבוהה, יחסית, של הישוב הכפרי. אך, מאידך גיסא, מעידות החורבות הרבות המצויות בשטח ההר, גם על נסיגה ועל הרס יישובי ניכר שהתרחש בעיקר לאחר הכיבוש המוסלמי.

מטרתו של מאמר זה היא להציג ולהסביר את השינויים שחלו במערכת היישובית הכפרית בשומרון וביהודה משלהי המאה ה־טז ועד ראשית המאה הנוכחית, ולזהות הן את חלקיו היציבים של איזור זה והן את חלקיו הבלתי יציבים מן הבחינה היישובית. בגלל מיעוט המקורות העוסקים בתקופה ארוכה זו, קשה עדיין להציע הסבר חד־משמעי למפות המוצגות כאן, אך ניתן לבחון מספר אלטרנטיבות להסבר. במאמר זה מוצעת גישה גיאוגרפית, שעיקרה הוא ניתוח המערכת היישובית ביחס למשאבי החקלאות, תוך נסיון להסקת מסקנות לגבי המערכת היישובית על סמך ניתוח זה. עם זאת, אין כאן התעלמות מגורמים פוליטיים ואחרים. המסקנות המוצגות כאן חייבות להתקבל כפתיחה לדיון נוסף, שיתבסס על ידע מפורט יותר של ההיסטוריה המקומית של האזורים הנסקרים במאמר זה. חסרוננו של מידע זה חמור במיוחד בתקופה שקדמה למאה ה־יט. יש לצפות שמסקנות אלה יעוררו עניין בחקירה יסודית יותר של היישובים אשר נתקיימו בתקופה שקדמה לראשיתו של היישוב היהודי הכפרי בארץ־ישראל, שכן הבנה מעמיקה של התהליכים שהתרחשו במגזר הערבי תתרום גם להבנת הרקע להתיישבות היהודית.

במאמר המוגש כאן אין כל כוונה לעסוק בהתפתחות ההיסטורית לשמה, ועל כן אין גם הקפדה על סדר כרונולוגי בהגשת החומר. הקורא ימצא בנושא ההיסטורי ספרות מגוונת המוזכרת בחלקה גם בחיבור זה. יש צורך בכל זאת באיזכורם של האירועים העיקריים, שאירעו בתקופת ארבע מאות השנים של השלטון העות'מאני בארצנו, כדי להציע רקע כללי לחומר המוצג כאן.

השלטון העות'מאני החל ב־1517, עם הניצחון העות'מאני על הממלוכים. מקובלת על החוקרים ההערכה, שבשנים הראשונות של שלטון זה היה המימשל המרכזי מסוגל להשליט סדר וביטחון מסוים ברחבי האימפריה, אך לקראת סוף המאה ה־טז ובמאות יז ו־יח התערער השלטון המרכזי. הביטחון היה ירוד, מלחמות פנימיות

וסכסוכים מקומיים פשטו במקומות רבים מבלי שהשליטים יכלו למנוע שפיכות דמים או להעניש את המתפרעים. שליטים מקומיים, שהיו לעיתים בחזקת מורדים בשלטון, כגון דאהר אל עמר (1735–1775), ששלט בגליל וניסה להרחיב את שלטונו גם לשאר חלקי הארץ – הצליחו בהשלטת סדר וביטחון יותר מהשליטים הרשמיים. רק במאה ה־יט החל שוב השלטון המרכזי להשליט את מרותו. גורם מייצב חשוב היה שלטונו של אברהים פשה, בנו של מוחמד עלי, ששלט בארץ בשנים 1831–1840. נסיגתו מהארץ ב־1840 נגרמה בשל התערבותן של המעצמות האירופיות. מלחמת קרים (1854–1856) גרמה להעמקתה של התערבות זו ואף ללחץ גובר לייעל את השלטון. לקראת סוף המאה ה־יט, בעיקר לאחר 1870, חל שיפור ניכר במצב הביטחון הכללי. תהליך המודרניזציה מוצא את ביטויו גם בסלילת דרכים, התקנת רשת טלגרף והנחת מסילות ברזל, לקראת סוף המאה. הלחץ למודרניזציה ניוון גם מהתגברות הצליינות והתיירות מאירופה, ולא מעט גם מניצני ההתיישבות היהודית בארץ.

נקודת ההתחלה לדיון במאמר זה היא שלהי המאה ה־טז, כיוון שרשימת המיסים האחרונה שנערכה על ידי המימשל העות'מאני באופן מרוכז (לפני המאה ה־יט) מתייחסת לשנת 1596. הוטרוט ועבדול פתאח² סיכמו את הנתונים על היישובים והאוכלוסיה המצויים ברשימה זו, והגישום בצורת מפה מפורטת המאפשרת לנו להשתמש בה כבסיס להשוואה עם נתונים מאוחרים יותר. חלק מהנתונים (איזור יהודה) מבוססים גם על מחקרו של טולידאנו, שסיכם רשימות מיסים נוספות מהמאה ה־טז³. המחסור בנתונים דמוגרפיים למאה ה־יז והמאה ה־יח מהווה בעיה קשה. בעיית המידע על שומרון היא חמורה אף יותר מאשר על אזורים אחרים, כיוון שרובו של השטח לא היה מצוי בתוואי של עולי הרגל, ומעטים מאד הם התיאורים המהימנים של יישוביו בתקופה ארוכה זו.

השוואת התמונה היישובית של המאה ה־יט עם זו של המאה ה־טז, כפי שתבוצע במאמר זה, עשויה להוביל למסקנות מוטעות, שכן במשך תקופת הביניים הארוכה שבין המאה ה־טז והמאה ה־יט יכלו יישובים רבים להיחרב ולהיבנות מחדש. באין נתונים טובים יותר, אין ברירה אלא לבסס את רוב העבודה המוגשת כאן על השוואה מעין זו, אף כי השלכותיה יובאו בחשבון.

את מצבת היישובים במאה ה־יט ניתן ללמוד ממספר מקורות, שהראשון ביניהם הוא רשימת היישובים של רובינזון וסמית מ־1835⁴. מבין כתבי הנוסעים והחוקרים שבאו בעקבותיהם מצוי המידע הטוב ביותר בספריו של גֶרֶן⁵, שנלקטו בשנות השישים והשבעים של המאה ה־יט. אך הכיסוי המלא ביותר של הארץ מצוי בנתוני הקרן הבריטית לחקירת ארץ־ישראל⁶, שגם הם נלקטו בשנות השבעים. הסקר שנערך על ידי קרן זו מספק תמונה אמינה ומדויקת למדי על המפה היישובית בסוף המאה הקודמת, אך בספריו של גרן מצוי, לעיתים, מידע גם על נקודות יישוב ארעיות או קטנות ומבודדות, שאין להן כל איזכור בנתוני הקרן הבריטית.

על ההתפתחות היישובית בסוף התקופה העות'מאנית ניתן ללמוד גם מנתוני ה"נפוס" (רישום "נפשות" – אוכלוסין), אך אלו אינם מצויים בידינו באופן מלא

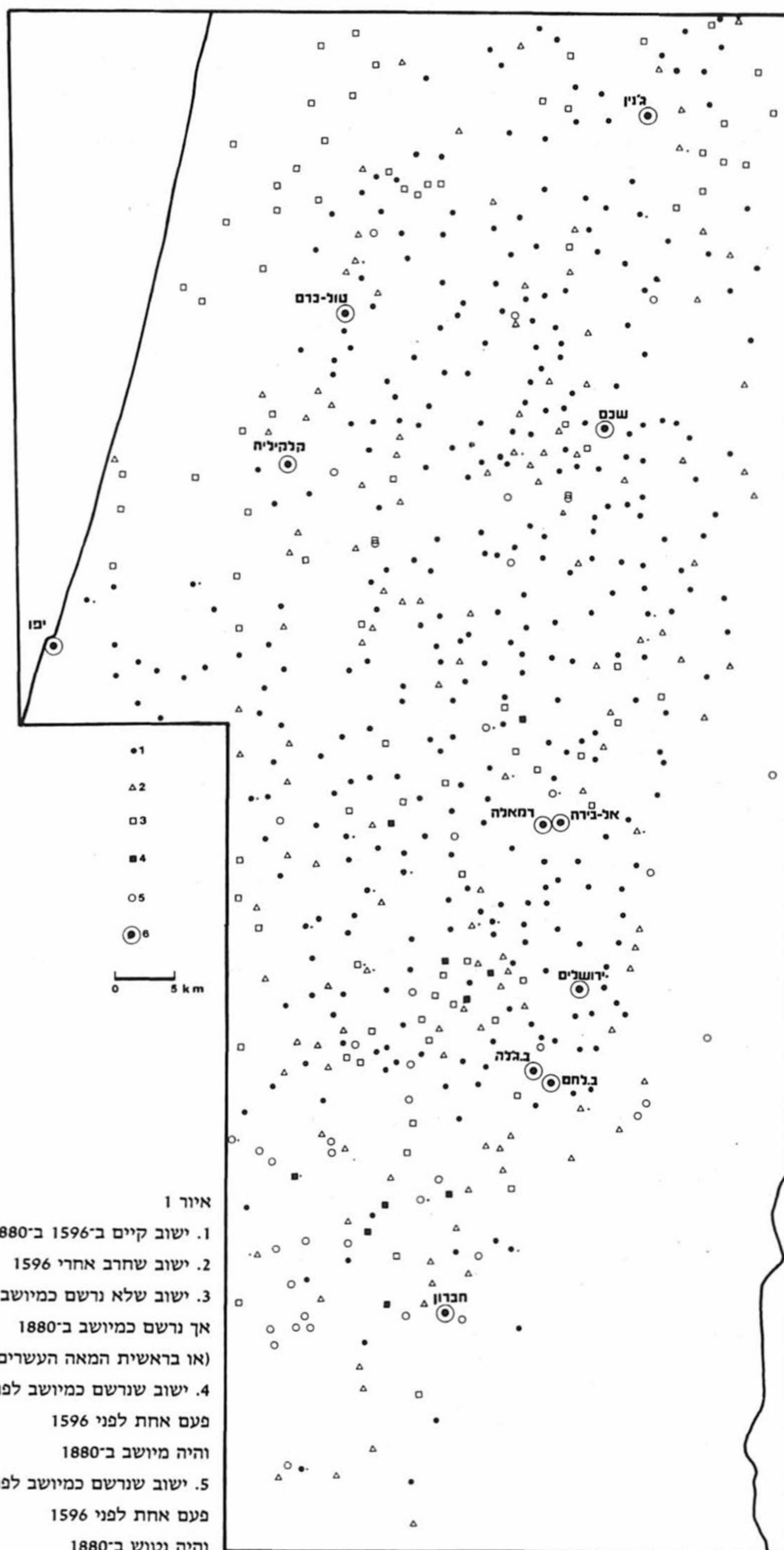

אלא לגבי סנג'ק ירושלים (השטח שמדרום לנחל שילה). המיפקד שבוצע על ידי הבריטים בשנת 1922 מספק מידע על תוספת יישובים שלא נפקדו בסקר הקרן הבריטית או בסקרים אחרים. ניתן לראות מיפקד זה, שבוצע חמש שנים בלבד לאחר תום השלטון העות'מאני בארץ, כמשקף את המצבת היישובית החותמת תקופה זו, אם כי יש להניח שגם הוא לוקה בחסר. במבוא למיפקד נאמר במפורש, שבכפרים מרוחקים רבים נאלצו הפוקדים להסתמך על דיווחי המוח'תארים ולא על פקידה של ממש⁷.

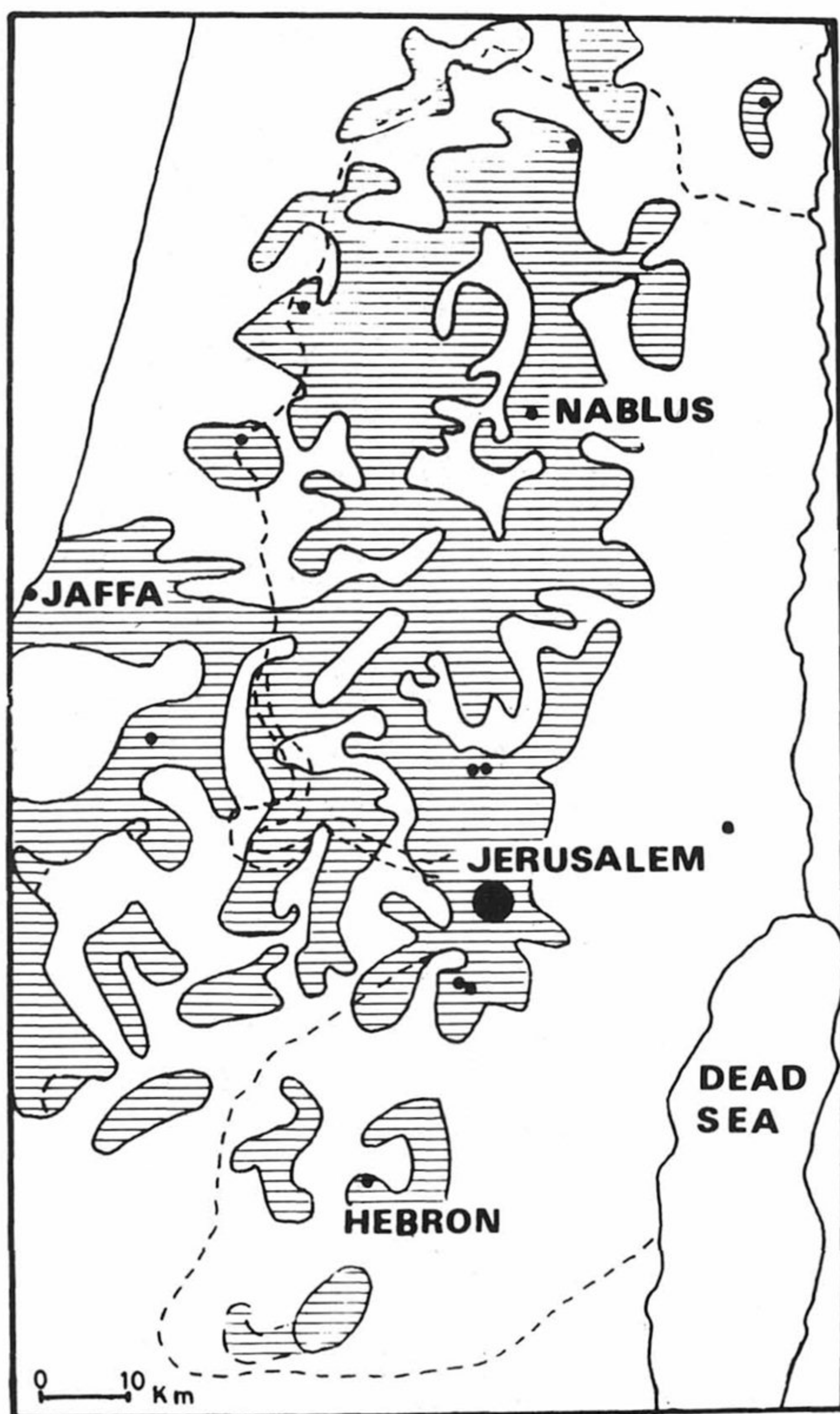
סיכומם וניתוחם של מקורות המידע שפורטו לעיל יבוצע, בדפים הבאים, בשני חלקים נפרדים: החלק הראשון יעסוק בתיאור ובסיכום של המימצאים שנתקבלו מהשוואת הנתונים של המקורות השונים. מטרתו של סיכום זה היא לזהות את אזורי הגידול היישובי, ואת איזורי היציבות והנסיגה היישובית בכל שלב משלבי התקופה הנידונה. מפת התפרוסת היישובית תשווה עם המפה של תפרוסת האוכלוסין (ל-1596 ו-1922) כדי לבדוק אם אכן קיימת חפיפה בין תפרוסת היישובים ותפרוסת האוכלוסיה. השוואה זו דרושה נוכח העובדה, שרק נתוני המאה ה-17 וראשית המאה ה-18 מספקים מידע מפורט על האוכלוסיה הכפרית, וכן נוכח העובדה שיש משרע ניכר בגודל האוכלוסיה הכפרית בשטח המחקר. גודלם היחסי של הכפרים הוא נושא בעל משמעות רבה להבנת יציבותה של האוכלוסיה הכפרית ושל הגורמים השונים שעיצבוה. הגישה שאומצה כאן כמוצא לדיון היא, כאמור, שיש להבין את ההתפתחות הכפרית על רקע המשאבים החקלאיים העומדים לרשותה. משום כך חולק השטח ליחידות נוף הומוגניות יחסית (מבחינת הטופוגרפיה וטיב הקרקעות). גבולותיהן של יחידות אלו נתחמו על ידי הגבולות החיצוניים של הכפרים הכלולים בן. מציאותו של מיתאם כלשהו בין טיב המשאבים לבין רמת היציבות היחסית של היישוב הכפרי, עשוי להצביע על כיוון אפשרי למחקר נוסף, ואכן, חלק ניכר מהדיון יוקדש לגורמים שונים (פוליטיים, אדמיניסטרטיביים, ביטחוניים) שהשפיעו בצורות שונות על התהוותה של המערכת היישובית ועל תפרוסת האוכלוסיה הכפרית.

אזורי יציבות יישובית ואזורי תנודות יישוביות

על סמך השוואתה של מפת התפרוסת היישובית במאה ה-17 עם מפת היישובים במאה ה-18, ניתן להסיק כי שומרון בכללותו היה אחד מהאזורים היציבים ביותר ביישובו בארץ. הוא בולט בעליונותו זו אף על יהודה, שכן רוב היישובים שהיו קיימים בו במאה ה-17 נפקדו בו גם בסוף המאה ה-18, ומספר היישובים שחרבו או נוסדו בו היה מועט יחסית (מפה 1). מעבודה המבוצעת עתה גם בחלקי הארץ האחרים, ניתן להסיק שיציבותו עולה גם על זו של הגליל ושל מישור החוף הדרומי. הר חברון, לעומת זאת, בולט במפה 1 כאחד האזורים הבלתי יציבים ביותר בארץ, ואכן, פרט לשולי הנגב ולכרמל (כולל רמת מנשה), הוא מתגלה כשטח בו חלו התנודות הגבוהות ביותר בין סוף המאה ה-17 וראשית המאה ה-18. מפת היישובים של סנג'ק ירושלים (יהודה) במאה ה-17 מבוססת, כאמור, גם על

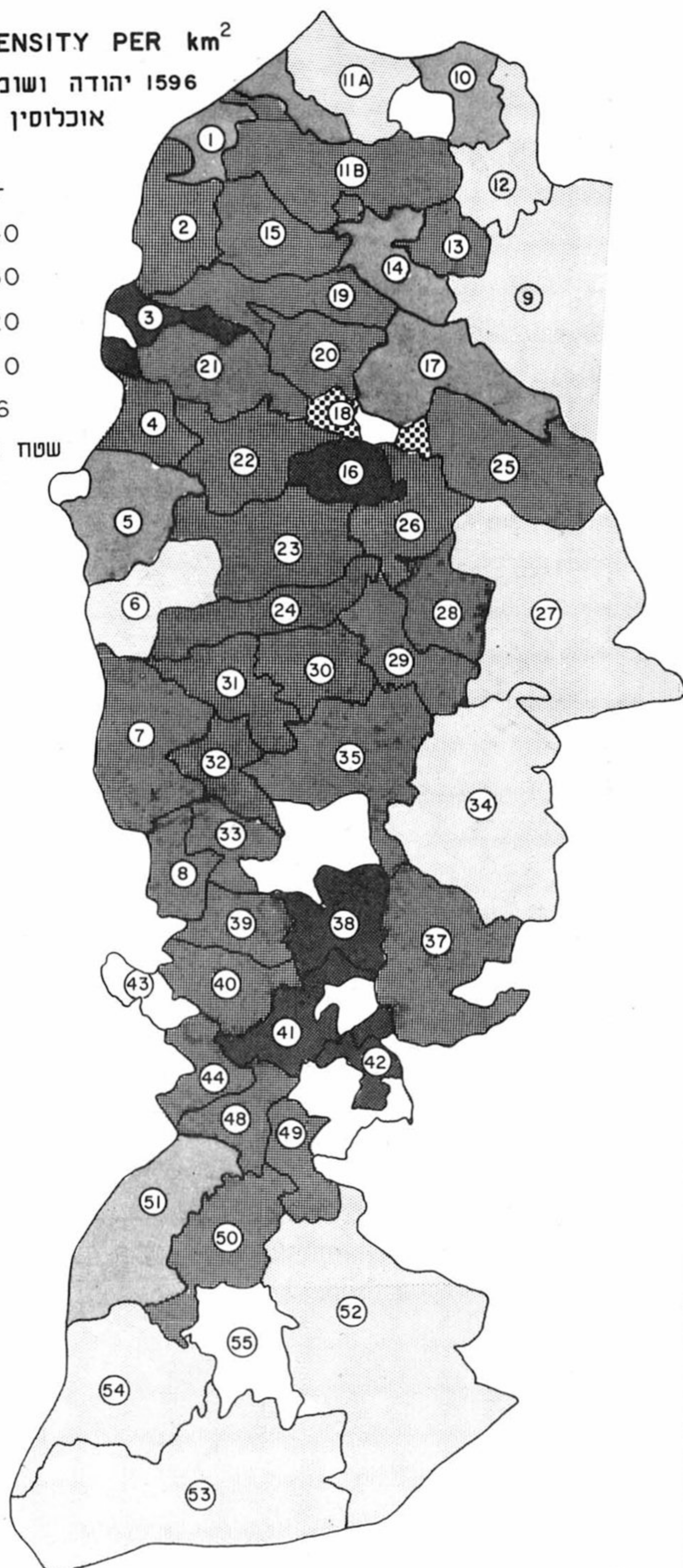
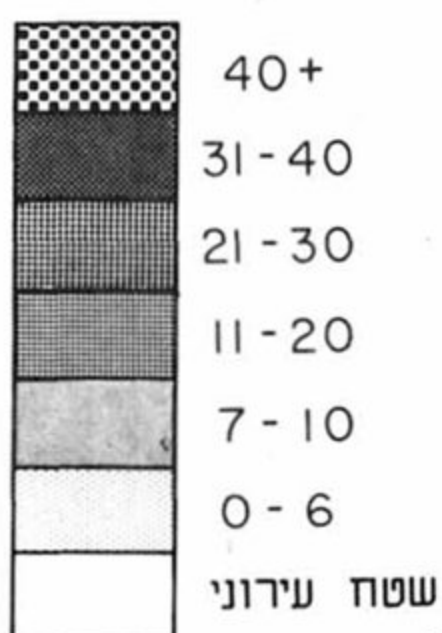

איור 2. יציבות הישוב הכפרי ביהודה ובשומרון 1596-1880
 (השטח המקווקו - מיושב הן ב-1596 (ע"פ הוטורות) והן ב-1882 (ע"פ P.E.F))

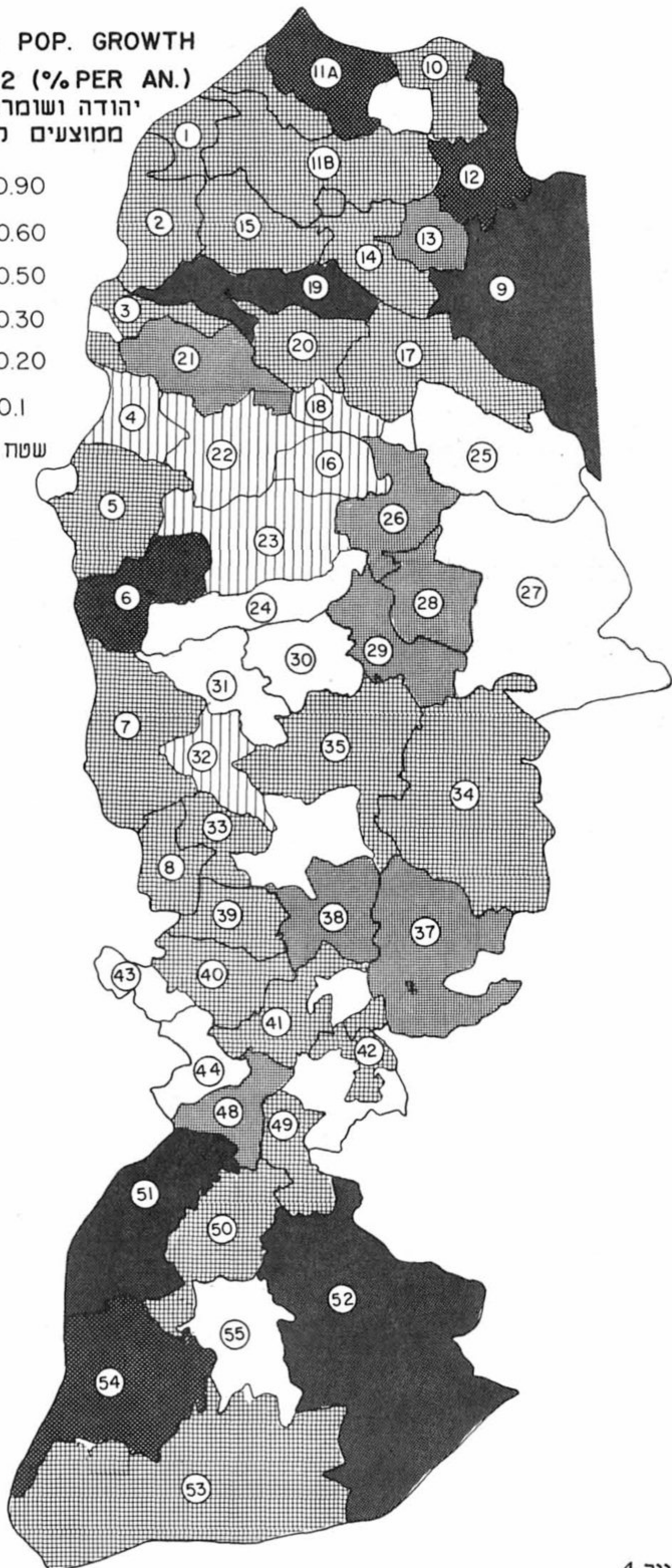
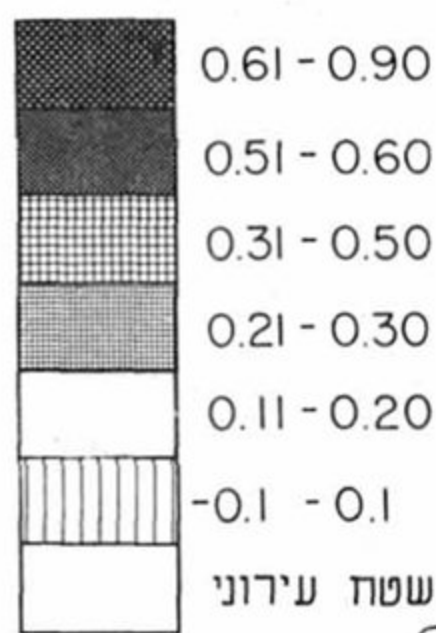
1596 POP. DENSITY PER km²

1596 יהודה ושומרון צפיפות
אוכלוסין לקמ"ר

JUDEA-SAMARIA POP. GROWTH
 RATE 1596-1922 (% PER AN.)
 יהודה ושומרון שעורי גידול (%)
 ממוצעים לשנה 1596-1922

עבודתו של טולידאנו⁸, שסיכם וניתח חמש רשימות מיסים מהמאה ה־טז. רשימות אלו מצביעות על תנודות במערכת היישובית אף במהלכה של המאה ה־טז, והן מחזקות את התמונה המתקבלת מנתוני הוטרות על תפרוסתם של שטחי היציבות ושטחי אי־היציבות היישובית בסנג'ק זה. אך המפה המוגשת כאן אינה מציגה את התנודות היישוביות שהתרחשו במאה ה־טז עצמה, וזאת כדי להציג תמונה אחידה ומלאה לשטח המחקר כולו. ניתוח מימצאיו של טולידאנו מלמד, מכל מקום, שהתנודות האלה היו "מזכות" את הרי רמאללה, ובמידה מסוימת גם את הרי יהודה, בהרחבת שטחי חוסר היציבות היישובית. התנודות החריפות ביותר היו גם במאה ה־טז במורדות המערביים של הר חברון.

מפת היציבות היישובית (מפה 2) היא מורכבת ומסובכת למדי, אם אנו מתבוננים בפרטי התפרוסת התוך־איזורית ואיננו מסתפקים בהכללות על ההבדלים העיקריים בין יהודה ושומרון. מפה 2 מראה כי ירושלים, מרכזה של יהודה, נמצאת במרכזו של שטח היציבות הגבוה ביותר ביהודה, בעוד ששכם, מרכז השומרון, מוקפת ב"איים" של חוסר יציבות יישובית. שטח היציבות ביהודה (פרט לחברון) הוא קטן יותר מאשר בשומרון, אך בשני האזורים מצוי ליבו של איזור התנודות היישוביות בשטחים הרריים (הרי גריזים ועיבל, הרי רמאללה והרי יהודה שממערב לבמת ההר). שטחי היציבות מצפון לירושלים משתרעים לאורך במת ההר עד רמאללה, ואילו בשומרון הם מכסים את רוב השטח, פרט לליבו. מדרום לירושלים מסתיים השטח היציב בסביבות בית־לחם, ואילו בחברון מצויים בתחום השטח היציב רק שמונה כפרים. חברון עצמה מצויה בשטח המאופיין בתנודות יישוביות חריפות.

מעניינת העובדה ששוליו המערביים של עמק איילון, דהיינו קו המגע בין ההר והשפלה, מאופיינים על־ידי יציבות יישובית גבוהה למדי. המשכו של אותו קו בשומרון, לעומת זאת, מאופיין על־ידי חדירה עמוקה ביותר של שטחי התנודות היישוביות. חדירה זו מתלכדת כמעט עם שטחי חוסר היציבות שבהר גריזים. חדירה עמוקה נוספת של שטחי חוסר יציבות מצויה בשומרון הצפוני, הן במזרחו והן במערבו. אך בעוד שבצפון־מזרח שומרון ניתן לזהות התחדשות יישובית מרשימה, הרי שחוסר היציבות בצפון מערב־שומרון נובע בעיקר מריקנותו. (שטח זה הוא, בעיקרו, המשכו של איזור היישוב הדליל אף יותר של רמת מנשה). בשאר המקומות יש נטיה לחפיפה מסוימת של התחדשות והרס באותם שטחים. השרון הוא ברובו שטח של התחדשות יישובית, אך איזור יפו–לוד בולט כאחד החבלים היציבים ביותר בארץ. הניגוד בין עמק לוד לשטחים שמדרום מזרח לרמלה (דהיינו שטחי השפלה שבאיזור נחל שורק) הוא חד למדי. שטחים אלו, כשומרון הצפוני, היו בעלי יישוב דליל מאד במאה ה־טז והיתה בהם התחדשות יישובית בולטת המאה ה־יט, אך רובו של שטח זה נמצא מעבר לתחום המפה ואינו שייך לשטח הנסקר כאן.